

Nieuw Letterkundig Magazijn. Jaargang 22

bron

Nieuw Letterkundig Magazijn. Jaargang 22. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden
2004

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_nie012200401_01/colofon.htm

© 2007 dbnl

[nummer 1]

Redactioneel

In 't ziekenhuis te Amsterdam - dat *gasthuis* heet, ik weet niet waarom - moest 'n matroos geamputeerd worden. Professor - ik meen Tilanus - zette hem z'n been af. De man rookte bedaard z'n pyp, beet nu en dan op de tanden, maar verhief zich boven de pyn.

Professor T bewonderde die sterkte van ziel, en sprak daarover met lof, terwyl hy 't verband legde.

Op-eens geeft de moedige patiënt 'n gil. Professor had hem met 'n speld gestoken.

‘Hoe, zó schreeuwt gy, gy die zo-even...’

‘Dat 's waar... maar zieje, professor, die speldeprik hoort er niet by.’

De macroos had gelyk.

Multatuli, Idee 86.

In het redactioneel van het vorige nummer werd gepoogd de in ieder van ons sluimerende muze wakker te kussen ten behoeve van uw lijfblad, het *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Die oproep is niet zonder succes gebleven.

Van de oud-parlementariër Peter Hoefnagels mocht de redactie een bijdrage ontvangen waarin de lezer een kijkje gegund wordt in de met uitgelezen wijnen besprenkelde Belgisch-Nederlandse besluitvorming rond de spellingswijziging van 1994 - een onthutsend kijkje, zeker voor de velen die nog steeds raar aanhikken tegen *kattenkwaad* en *kwarto*. Een eveneens geheel spontane inzending kwam van Joh. de Vries, die de belletristische en deels parodistische pennenvruchten van de boekhouder-accountant Lion Marcus afstoft.

Voor Stefan van den Bossche was een enkel zetje voldoende aansporing om voor het *Magazijn* een mooie, uitvoerige biografische schets van de Vlaamse schrijver Ary Delen op papier te zetten. Onze trouwe contribuant Kees Thomassen hoeft gekust noch gepord te worden om in de pen te klimmen en op behartenswaardige wijze enkele kolommen te vullen, deze keer over de identiteit van ‘Crito’, criticaster van C.G. Withuys.

Voor het poëtische hart van dit nummer tekent Paul van Capelleveen, in 2003 toegetreten als lid van de Maatschappij. Tot voor kort waren zijn gedichten, grotendeels verscholen in bibliotheek uitgaven met beperkte oplage, een goedbewaarde geheimtip. De recente verschijning van zijn bundel *Laatste metamorfose* (Amsterdam: Meulenhoff, 2004) brengt daar ongetwijfeld verandering in.

In Amsterdam dreigt het Multatuli-Museum - in de Korsjespoortsteeg, baken van beschaving temidden van rood verlichte ramen - opgeofferd te worden aan schraapzucht met oneigenlijke argumenten. Marita Mathijssen schreef onlangs in *NRC/Handelsblad* een welsprekend protest, dat de redactie graag overneemt in dit *Nieuw Letterkundig Magazijn*.

De flamboyante verschijning van Ary Delen (1883-1960)
‘Ik heb de pest aan het literatuurtje-spelen van sommige hol-klinkende vaten’

Stefan van den Bossche

In het verhaal van het artistieke Antwerpen van het begin van de twintigste eeuw is er een cruciale rol voor schrijvers als Karel van den Oever, Lode Baekelmans, Willem Elsschot, Jan van Nijlen en Ary Delen, de een al meer gecanoniseerd en bestudeerd dan de ander. Maar wie kent Ary Delen? Hij was kunsthistoricus én literator, maar zijn levensverhaal laat zien dat hij meer was dan dat alleen.

In een in onbruik geraakte barokkapel in de Falconrui kwamen tegen het eind van de negentiende eeuw regelmatig leerlingen van het atheneum van Antwerpen bijeen. Onder de vooral vrijzinnige jongeren daar, trof men onder meer de broers Joris en Emmanuel de Bom, Lode Baekelmans, Victor Ressler, Jan Eelen, Richard Baseleer, Ary Delen en Alfons de Ridder. Deze laatste, die als Willem Elsschot bekendheid zou verwerven, werd er door zijn vriend Delen binnengeloodst.¹

De artistieke beweging van De Kapel, genoemd naar de plaats van samenkomst, markeert het begin van een bewogen eeuw kunst en cultuur in de Scheldestad. Het tijdschrift *Ontwaking*, in 1896 opgezet door de latere zwagers Ressler en Baekelmans, droeg de kiemen van een artistieke revival. Drukker en uitgever van het periodiek was Ressler, die in die tijd bovendien de energieke voorzitter was van een strijdlustige flamingantische kring waarin leerlingen van het atheneum zich hadden verenigd. Baekelmans was een van de toonaangevende figuren van het groepje literatuurlijfhebbers, dat Voor Elck wat Wils werd gedoopt.²

De mus

In de kapel vond men op donderdagavond anarchisten van uiteenlopend plimage,³ individuen die in het Antwerpen van de eeuwwisseling de strijd voor een artistieke en sociale hervorming hadden aangeboden. De bonte bende ‘jongeren’ die in de ‘geheimzinnig-stemmige’ kapel wekelijks bijeenkwam, zo herinnerde Delen zich, waren schilders, schrijvers, musici, sociologen, ideologen en idealisten, filosofen naast dwepers en leeglopers. Ook werklieden trachtte men daar het bewustzijn van hun menselijke waarde te schenken, ‘om zich te verheffen boven den sleur van hun dagelijksch zwoegen’.⁴

Toen De Kapel na een paar jaar haar beste tijd gehad had, bleef Ary Delen zich in het gezelschap van enkele Antwerpse kunstbroeders bewegen. Zo raakte hij spoedig bevriend met de schilder Richard Baseleer. Uit de schildersgroep van De Kapel ontstond de kunstkring Eenigen, met naast Baseleer onder anderen ook Eugene van Mieghem, Walter Vaes en Jakob Smits.⁵ Kort na de teloorgang in 1902 van *Alvoorder*, een uit De Kapel gegroeid tijdschriftje, waren Karel van den Oever, Ary Delen en

Lode Baekelmans betrokken bij de redactie van het erbarmelijk gedrukte ‘strijdlustig en zeer jong-overmoedig’ *Weekschrift voor Vlaanderen*.⁶ Daarin verscheen in 1902 het gedicht ‘De neus van onzen vriend Mus’, van ene Jan Michiels, het pseudoniem van Karel van den Oever. De pretentieloze verzen tekenen de scherpe contouren van de alomtegenwoordige Ary Delen, door zijn vrienden ‘de Mus’ genoemd. Herbergbezoek, geurige tabakskruiden en een grote liefde voor oudheidkunde lopen er als rode draad doorheen:

Wat al te stevig buigend neusje van mijn goede
Mus
Himalayaansch gebergte, hysterisch neusken,
Historiaansche driehoek van ons prinslik
geusken,
Zachtbuigend oorken van een koffiëbus.

Sfinxneusje van Gizeh, bekoepelend in een staatsie
Van ernst en degelijkheid uw Egyptiaansch gelaat,
Lief-oolijk als Cleo de Polda, zelfs als kwaad
En driftig is uw bekje, vol van gratie.

Ary Delen in 1905. Foto AMVC-Letterenhuis.

Hoe Steek je zachtjes snuivend al de goede geur
Der 'fijne zware' in je donkere gaatjes
Ikzuchtig neusje aan Piet Nelis deur.

Heb jij dan niets meer over voor uw andre maatjes
Trotsch gloeiend heuvelken in Jacobsdal,
Nog niet gepurperd door't genevertje van Bal?...⁷

Via Delen vonden nogal wat jongeren aansluiting bij de kunstzinnige bohème in de Scheldestad. Zo was 'de Mus' betrokken bij de 'Bende van Krijn', een bont en internationaal gezelschap van Vlamingen, Hollanders en Engelsen, gegroepeerd rond Leo Krijn. Men rookte er stenen pijpen, droeg fluwelen jasjes en grote flaphoeden. Tijdens woelige vergaderingen in schildersateliers of op zolderkamers van dichters, of in de zomer op Scheldeterrassen en in zeemanskroegen, werd met plezier het burgerlijk fatsoen op de korrel genomen. Luchtkastelen werden er behalve door Delen nog gebouwd door Jan Eelen, Horace van Offel, af en toe Alfons de Ridder en voorts Koos Speenhoff, Meindert Boogaardt en Walter Vaes. Delen noteerde later: 'We waren anarchisten, flaminganten en theosofen, idealisten en dweepers, hemelbestormers, onbezorgd en geestdriftig, en hardnekkig vrijheidslievend allemaal. We waren woest en ongenadig onrechtvaardig zelfs [...]. We hemelden op en braken af, en met bulderende verontwaardiging vermoordden we iedereen avond minstens tien "pompsters" en twintig "bourgeois".'⁸

Kunst als levensdoel

Adriaan J.J. Delen, geboren te Leuven op 10 maart 1883, werd gevormd op het atheneum, waar Pol de Mont (1857-1931) zijn leraar Nederlands was. Later studeerde hij aan het Hoger Handelsinstituut in Antwerpen en aan het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde in Brussel. Na het atheneum was Delen eerst enkele maanden als kantoorklerk werkzaam bij de toenmalige Red Star Line,⁹ nadien een tijdje als bediende bij de boekhandelaar Van Melle, maar zijn aanwezigheid daar lokte meer kijkdan kooplustigen. In het achterzaaltje bij de boekhandel lazen jonge schrijvers hun pennenvruchten voor.¹⁰ Delens ambtelijke carrière begon in het Antwerpse stadhuis, op het bureau Openbare Werken. Tegelijk stortte hij zich vol overgave in de journalistiek en stond in 1913 met Camille Huysmans, Willem Eekelers, Edouard Preumont en Urbain Jamar aan de wieg van de *Volksgazet*, waarvan het eerste nummer op 3 juni 1914 verscheen en waaraan Delen tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog iedere week een bijdrage leverde.¹¹ Maar de kost verdiende hij vooral in stadsdienst.

In 1920 werd Delen onder de leiding van Maurits Sabbe (1873-1938) adjunct-conservator van het Plantin-Moretuseum, en zestien jaar later conservator van het Stedelijk Prentenkabinet en van het Rubenianum. Niet iedereen was overtuigd van zijn Rubens-specialisme, zoals blijkt uit een zinsnede van Gerard Walschap in

een brief aan Maurice Roelants. Hij omschreef Delen, die hij overigens wel mocht lijden, als iemand die ‘over Rubens niet meer weet dan een ander en geen artistieke verdiensten heeft’.¹²

Voorts gaf Delen les aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten. Na de Tweede Wereldoorlog was hij gedurende drie jaar conservator van het Museum voor Schone Kunsten.

Leerschool

Ary Delen en Willem Elsschot werden literair gevormd door Pol de Mont. Voor Ary Delen was De Mont zelfs een tweede vader geworden. Als tiener had hij hem al geschreven: ‘Gij hebt mijn ziel gelouterd, mijn gemoed gevormd, beter gemaakt. Ik heb bij U mijn vaderland en mijn moedertaal, het schoone

en het goede leeren liefhebben.’¹³ Pol de Mont confronteerde zijn leerlingen met het werk van de Tachtigers en bracht hen op flamingantische paden. Delen en Elsschot werden als literair begaafde leerlingen de draaischijf van het literair clubje Flandria, een rechtstreeks gevolg van De Monts enthousiasmerende lessen over onder meer de Vlaamse literatuur.¹⁴

In het literaire tijdschrift *Alvoorder* kwam Delen spoedig in het centrum van de belangstelling te staan. Van het derde nummer af was hij redactiesecretaris, als opvolger van Baekelmans. In Brussel hadden beiden kennisgemaakt met F.V. Toussaint van Boelaere en Herman Teirlinck. In *Alvoorder* publiceerde Delen zijn eerste gedichten, wat onhandig en stereotiep, en meestal onder de noemer ‘Verzen’.

Toen hij in 1906 Jan van Nijlen en in 1908 Jan Greshoff leerde kennen,¹⁵ had Ary Delen al bewogen jaren achter de rug: hij had als redacteur niet enkel meegewerkt aan *Ontwaking* en *Alvoorder*, maar ook aan *Nieuw Leven*, *De Arbeid*, *Nieuwe Arbeid* en aan het door hemzelf geanimeerde *Onze Kunst*, maar ook publiceerde hij gedichten en kritieken in *Jong Holland*, *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, *De Nieuwe Gids*, *Groot Nederland*, *De Vlaamse Gids*, *Helikon* en *Forum*.¹⁶ Met Van Nijlen en Greshoff ontwikkelde zich een vriendschap voor het leven.

Maar vóór de literatuur kwam voor Delen voorlopig de kunst. In de ateliers van de schilders Walter Vaes en Richard Baseleer was hij vaak te vinden. In de eerste jaren van de twintigste eeuw moesten nogal wat jongere kunstenaars opboksen tegen de eigentijdse kunstkritiek. Een te reactionaire pers stond volgens Delen ten dienste van de burgerlijke smaak. Antwerpen was niets anders dan een ‘op artistiek gebied zeer achterlijk provinciaal nest’. De salons en musea selecteerden hun collecties uit het werk van juist die kunstenaars die door de jonge garde als achterhaald werden bestempeld. Kunstkritici die de oude goden bewierookten, hadden het dan ook niet begrepen op jongeren als Vaes, Baseleer, Smits en Van Mieghem.¹⁷ Ary Delen nam het juist voor hen op.

Een geval apart

Ideologisch en karakterologisch stond Delen ietwat apart. Hij was actief lid van de Belgische Werkliedenpartij en behoorde binnen de socialistische familie tot de uiterste linkervleugel, de marxistische flaminganten. Het Vlaamse vraagstuk kon volgens hem slechts langs die radicale weg worden opgelost. Nationalisme beschouwde hij als uit den boze.¹⁸ Zijn activiteit als lid van verscheidene gezelschappen en redacties was veelomvattend. Maar met zijn opvliegende karakter en scherpe tong maakte hij het zichzelf vaak moeilijk. Door zijn echte vrienden werd hij niettemin op handen gedragen, in de eerste plaats omwille van zijn ‘breideloze strijdvaardigheid’, zoals Greshoff het omschreef.¹⁹

Ary Delen was vanaf 1908 Antwerpse correspondent van *De Hofstad*, en in die hoedanigheid medewerker van Greshoff, die redacteur was. *De Hofstad* was in eerste aanleg niet veel meer dan ‘een advertentiefuik’, hoewel het zich met Delen wel de weelde van een Antwerpse correspondent veroorloofde. Hij was Greshoffs eerste lieflijke contact met de Vlaamse letterkunde.²⁰ Het klikte meteen. Greshoff zou bij

elk bezoek aan het Zuiden zijn Antwerpse vriend opzoeken. Van Nijlen, Delen en Greshoff deelden nogal wat interesses, met name Franse en Nederlandse literatuur en schilderkunst, en gedijden het best in een kleine maar hechte vriendenkring.²¹

Ary Delen meende dat hij ook tot de literatuur 'geroepen' was. Zijn gedichten weigerde hij aanvankelijk gebundeld te publiceren. Op latere leeftijd zou hij dat dan toch doen, maar vervolgens vernietigde hij de hele oplage op enkele exemplaren na. Ook als prozaïst voelde Delen zich geroepen. In 1910 verscheen zijn verhalenbundel *Prinskensdag*, met het bekendere 'Fonne van den bakker', waarin Alfons de Ridder de hoofdrol vertolkte. Aan De Ridder werd *Prinskensdag* trouwens opgedragen. Delen ontwierp zelf de band van het boekje, dat uitkwam bij de uitgever Meindert Bogaerdt, die hij eerder bij Leo Krijn had ontmoet. De auteur gaat in zijn verhalen naar idyllische plekjes en herinneringen op zoek, maar de grote literaire doorbraak wordt het allerminst. Delen vertelde aan G.H. 's-Gravesande dat hij jacht maakte op alle exemplaren van het boek die hij te pakken kon krijgen, om ze daarop in de kachel te gooien. Een tweede verhalenbundel, *De Krengen*, werd meteen vernietigd, en letterkundige pennenvruchten verschenen nadien hoofdzakelijk onder pseudoniem.²²

Elsschot en Wouters

Alfons de Ridder, de latere Willem Elsschot, beleefde als boekhouder in Rotterdam naar eigen zeggen misschien wel de mooiste tijd van zijn leven. Op aandringen van zijn vrouwelijke collega en vriendin bij Werf Gusto, Anna Christina van der Tak, begon hij er zijn roman *Villa des Roses*.²³ Van Elsschots voorlezing van het pas voltooide manuscript, in september 1910 in Rotterdam, was zowel Jan van Nijlen als Ary Delen getuige. Delen herinnerde zich later dat Elsschot door zijn eigen lezing zo werd ontroerd, dat hij in tranen uitbarstte.²⁴ *Villa des Roses* verscheen door toedoen van Cyriel Buysse als feuilleton in de eerste drie nummers van de jaargang 1913 van *Groot Nederland*. In november 1913 verscheen het dankzij de bemiddeling van Delen in boekvorm bij Van Dishoeck.²⁵

Rond 1912 maakte Ary Delen kennis met de schilder en beeldhouwer Rik Wouters, met wie hij een ontroerende vriendschap onderhield. Op het moment dat ze elkaar ontmoetten, woonde Wouters in Bosvoorde, een nog bosrijke randgemeente van Brussel. Het huisje in de Bosvoordse Bezemhoek was uitgegroeid tot een ontmoetingsplek voor bevriende kunstenaars.²⁶ Wouters' artistieke productie draaide in die jaren op volle toeren en de exposities waaraan hij deelnam, volgden elkaar in razend tempo op. Delen ontpopte zich vanaf 1912 als een van zijn vurigste pleitbezorgers.²⁷

Schrijven als uitlaatklep

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vluchtte Ary Delen met de dichter Jan Eelen en een zwager van de schilder Walter Vaes naar Den Haag, waar hij zich meteen aan de veelvuldige vriendelijke maar hinderlijke blijken van Nederlandse belangstelling ergerde. Van de vrienden was slechts Willem Elsschot in Antwerpen gebleven. Delen keerde spoedig naar huis terug maar liet zijn echtgenote Justine Cooreman en hun kinderen veiligheidshalve in Den Haag achter. Hij hernam zijn dienst op het stadskantoor en schreef nu en dan een brief voor *Het Handelsblad*. Met de in Antwerpen teruggekeerde vrienden Baekelmans, Baseleer en Van Mieghem ging hij geregeld op stap.²⁸ Delen, nochtans manifest anti-Duits, kwam in contact met Oberleutnant Dr. Romberg, een jurist uit Berlijn, die

Ary Delen in 1913. Foto AMVC-Letterenhuis.

in Antwerpen de functie van censor vervulde. Hij liet toe dat Delen ongestoord brieven en berichten naar *Het Handelsblad* kon verzenden.²⁹

Ary Delen speelde een toonaangevende rol in de consacrerings van de kunstenaar Rik Wouters. In mei 1914 had hij zich naar aanleiding van de tentoonstelling van Kunst van Heden eens te meer opvallend ten voordele van Wouters uitgesproken. Zijn werk werd door Delen in *Onze Kunst* op één lijn gezet met dat van Van Gogh, Smits en Ensor. Op sculpturaal vlak mochten Wouters' beelden gerekend worden tot het allerbeste wat de moderne beeldhouwkunst presteerde.³⁰ Lang kon de kunstenaar

niet nagenieten van de bespreking. Kort na het verschijnen ervan, begin juni, ontving Wouters zijn oproepingsbevel om zich als reservist bij zijn compagnie in Luik te vervoegen. Al bij de verdediging van ‘de vurige stede’ geraakte Wouters bij toeval van zijn regiment gescheiden, en werd nadien met de ziekenwagen naar Lier overgebracht. Zijn vrouw Nel (Hélène Duerinckx) trof daar, samen met Delen, haar man in lamentele toestand aan. De onfortuinlijke kunstenaar vroeg haar naar Nederland te vluchten. In Scheveningen vond zij, nog tijdens de belegering van Antwerpen, samen met de echtgenote van Delen een onderkomen bij de schilder Willem Paerels, die naar zijn vaderland was gereisd maar door het uitbreken van de oorlog werd verrast en genoodzaakt in Scheveningen te blijven.³¹

Na de val van Antwerpen werd Rik Wouters met zijn legereenheid door de Duitsers ingesloten en trok men zich al vechtend op Nederlands grondgebied terug. Het betreden van Nederlandse bodem betekende echter voor talloze ontredderde Belgische soldaten de gevangenschap. Vanaf half oktober 1914 bevond Wouters zich in een kamp voor krijgsgevangenen in Zeist.³² De hartelijke, levenslustige en imposante verschijning die vroeger op al zijn vrienden indruk had gemaakt, was nog slechts een schim van zichzelf.³³ De schilder-beeldhouwer onderging opeenvolgende heelkundige ingrepen, maar die konden niet verhinderen dat uiteindelijk de onverbiddelijke diagnose volgde: een kankergezwell aan de kaak. Hij schilderde nog intense doeken, waarbij hij het schrijnende van zijn gezondheidstoestand niet uit de weg ging.³⁴ Het was duidelijk dat zijn gezondheidsbulletin nog nauwelijks verbetering zou vertonen.

Rik Wouters overleed in de nacht van 11 juli 1916, drieëndertig jaar oud, in de kliniek Ziekenverpleging, aan de Prinsengracht in Amsterdam. Ary Delen had via dagbladen het nieuws vernomen. Zijn machteloosheid en ontredde waren groot: 'Oh! Jan, die gedachte die me niet loslaat: hem niet meer terugzien, zijn warme stevige handen niet meer voelen, zijn klare blauwe oogen niet meer zien lachen, zijn zilveren stem niet meer hooren!!'³⁵

Over de gedichten die hij in de oorlogsjaren opnieuw was begonnen te schrijven, nu met het oog op publicatie in de tijdschriften *Groot Nederland*, *De Nieuwe Gids* of *De Beweging*, vroeg Ary Delen de literair meer bedreven Van Nijlen om zijn ongezouten mening.³⁶ Het ligt voor de hand dat die zich wat ongemakkelijk voelde bij de gebrekkige en stoeve verzen. De vriendschap van Van Nijlen voor Delen oversteeg niettemin elke vorm van esthetische afkeer. Van Nijlen trad zelfs op als pleitbezorger bij zijn vrienden in tijdschriften, zonder de literaire kwaliteiten van de gedichten openlijk te erkennen. Anderzijds gaf hij Delen, zoals hem dat overigens was gevraagd, zijn oprechte mening over de gedichten. Daarbij getroostte hij zich toch nog enige moeite om de schaarse kwaliteiten ervan naar voren te halen. Delen beloofde Van Nijlen de nodige verbeteringen aan te brengen,³⁷ maar het resultaat bleef desondanks vrij pover.

Problemen

Medio 1918 belandde Delen in de Antwerpse gevangenis, nadat hij als tegenstander van de Duitsers was aangewezen. Hij bleef drieëneenhalve maand opgesloten.³⁸ Tijdens de oorlog had hij zich meer dan eens op glad ijs begeven. Toen België op 21 maart 1917 door gouverneur-generaal Von Bissing op verzoek van de Raad voor Vlaanderen admi-

Handschrift Fragment.

nistratief werd gesplitst, had Delen zich een fervent tegenstander getoond en het initiatief genomen tot een petitie tegen Vlaamse zelfstandigheid en daarbij honderdzestig handtekeningen van schrijvers en kunstenaars verzameld.³⁹

Toen de bevrijding in zicht kwam, voelde Ary Delen de nieuwe ontwikkelingen aan als een persoonlijke triomf, vooral dan over degenen die al die tijd getracht hadden hem in diskrediet te brengen. Jan Denucé was tijdens de laatste maanden van de Duitse bezetting Delens belangrijkste aanklager geweest en had er volgens hem toe bijgedragen dat zijn concurrent in de gevangenis werd opgesloten. Denucé was een van de activisten voor wie Delen geen goed woord over had. Het werd nog erger: na de Eerste Wereldoorlog, toen Delen voor de aanstelling tot conservator werd gepasseerd ten voordele van diezelfde Denucé.⁴⁰

Kunst en literaire vrienden

Als kunsthistoricus ontvouwde Delen een ongekennde en belangrijke activiteit. Hij maakte niet voor niets carrière in het Antwerpse museale leven. Delens productie als kunsthistoricus was stilaan indrukwekkend. Hij publiceerde onder meer studies over zestiende-eeuwse boekillustraties, over Antwerpse drukkers, over de geschiedenis van het poppenspel, over grafische kunsten, een geschiedenis van de Belgische kunst, naast monografieën over Christoffel Plantin, Antoon van Dijck, Jacob Jordaens, Quinten Metsys, Henri Leys, Emile Claus, James Ensor, Henri de Braekeleer, en zijn vrienden Jakob Smits, Rik Wouters, Richard Baseleer en Walter Vaes.

Op 2 maart 1933 las Willem Elsschot zijn nieuwe roman *Kaas* voor in Delens werkkamer in het museum Plantin-Moretus te Antwerpen. Ook Greshoff, Van Nijlen en uitgever Bob van Kampen waren aanwezig.⁴¹ Enkele weken eerder, op 21 januari, had Delen Menno ter Braak leren kennen. Maar in zijn relatie met de *Forum*-generatie kwam stilaan een kentering. Vooral Elsschot en Greshoff hadden het niet altijd op Delens onvoorspelbaar gedrag begrepen. Toch was het Delen die enkele oude gedichten van Elsschot uit de vergetelheid had gehaald en ze via Van Nijlen aan Greshoff had doorspeeld. Die liet ze in *Forum* opnemen.⁴²

In het midden van de jaren dertig raakte

Ary Delen aan het werk als conservator. Foto AMVC-Letterenhuis.

Delen steeds meer geïsoleerd van oude literaire vrienden als Van Nijlen, Elsschot of Greshoff. Oorzaak daarvan was vaak: zijn wispelturigheid. Van Nijlen leed op dat moment aan een oogkwaal en was van nature al erg immobiel, maar met Greshoff lag het anders. Die woonde vanaf 1927 in Brussel, maar was vooral geïnteresseerd in de artiest en de schrijver die Delen niet was. Aan diens vitaliteit lag het anders niet. Waar hij vroeger actief was in tal van letterkundige genootschappen en verenigingen, trok Delen zich gaandeweg uit dat literaire leven terug: ‘Ik heb de pest aan het literatuurtje-spelen van sommige hol-klinkende vaten, die hun peilloze leegheid verbergen onder veel ijdele leuzen en grote woorden zonder zin. En naarmate ik ouder word, verschuil ik mij meer en meer in het genot van wat ik weet “soliede waar” te zijn.’⁴³

Oorlogstragiek

De Tweede Wereldoorlog bracht alweer tragiek in het leven van Ary Delen. Zijn schoonzoon Jan Timmermans (1901-1962) had tijdens de Eerste Wereldoorlog sympathie opgevat voor het activisme en werd hoofdredacteur van het flamingantische studententijdschrift *De Goedendag*. Hij studeerde rechten, werd advocaat en in 1929 werd hij namens de Frontpartij provincieraadslid en drie jaar later Antwerps gemeenteraadslid. Hij voerde onderhandelingen met het Vlaamsch Nationaal Verbond van Staf de Clercq, om in februari 1935 VNV-gewestleider te worden en, na wat omwegen, VNV-arrondissementsleider. In *Volk en Staat* uitte hij onomwonden zijn bewondering voor het nationaal-socialisme en deed hij nogal wat antisemitische uitspraken. De collaborateur Timmermans werd in 1941 havenscheper en begin 1944 forceerde hij het ontslag van Antwerps oorlogsburgemeester Leo Delwaide en werd zelf eerst waarnemend, nadien officieel burgemeester van de Scheldestad. Na de oorlog, op 19 september 1945, werd hij ter dood veroordeeld en in 1951 om gezondheidsredenen in voorlopige vrijheid gesteld.⁴⁴ Met het lot van Timmermans, ‘dat verwaande kieken’, had Delen weinig medelijden. Wel vroeg hij zich vol vertwijfeling af wat er van zijn dochter en kleinzoon worden moest: ‘Maar die twee die toch niet verantwoordelijk zijn voor wat hij misdeed!’⁴⁵

Een gepensioneerd prozaïst

Eind 1952 verscheen Delens sleutelroman *Het donkere huis*. Jan van Nijlen typeerde het boek als ‘een amusant pamflet’, maar vond de toon aan het einde ervan nogal bitter. De lectuur voerde hem voor enkele uren terug naar de zorgeloze tijden van voor de Eerste Wereldoorlog. Delen stuurde het eind 1950 in typoscriptvorm naar het *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, maar ‘de ploert Lampo’ weigerde het op te nemen. Ook *De Vlaamse Gids* zag het belang er niet van in. Redactiesecretaris Jan Schepens vond dat het werk wel kwaliteiten had, maar ook minder geslaagde bladzijden. Delen vroeg uitsluitel aan Elsschot.⁴⁶ Een tiental dagen daarop bezorgde die zijn wat omfloerste mening: ‘Gij hebt in Het Donkere Huis uw doel bereikt door dat sinistere

mierennest in volle werking voor de geest te roepen van de lezer.' *Het donkere huis* werd niet bepaald een succes.

Amper een jaar later - eind 1953 - verscheen al een volgende roman van een ontketende Delen: *Niemand ontsnapt aan zijn noodlot*, eveneens een soort sleutelroman. Van Nijlen vond het een somber verhaal 'maar dat ook wel zijn gekke kanten heeft, die soms zeer vermakelijk zijn'. De anachronismen nam hij op de koop toe: 'Ik kan het mij niet anders voorstellen of de geschiedenis speelt vóór den oorlog van 1914, ofschoon enkele bijzonderheden dit schijnen tegen te spreken. Ik althans kan de personages niet anders zien dan in den tijd toen ik nog in Antwerpen woonde.'⁴⁷

Ary Delen had in zijn nieuwe lichte literaire proza een uitgesproken aandacht voor de rol van artistieke vrienden. In *Niemand ontsnapt aan zijn noodlot* werd Jan van Nijlen als Jan de Beucker ten tonele gevoerd: het was een erg doorzichtige vernoeming waarvan Van Nijlen zelf in zijn correspondentie nooit gewag heeft gemaakt. Maar dat de dichter de naam van zijn grootvader kreeg, zal wel geen tijdgenoot ontgaan zijn. Volgens het personage Rik Weemaes - een alter ego van Rik Wouters - was De Beucker 'de grootste dichter van de jonge generatie'. Lode Baekelmans trad in Delens roman op als Lode Bosteels, 'een romanschrijver van formaat'.⁴⁸ Het cruciale personage Karel Meyvis, een onconventioneel schilder en tekenaar, was op Eugeen van Mieghem gebaseerd.⁴⁹ In die figuur van Meyvis, zal Jan Greshoff opmerken, zat de

schilder ‘die in zijn korte bestaan de onafwendbare tragedie van alle kunstenaars belichaamt’.⁵⁰ Zelfs critici die ietwat van op een afstand toekeken, zoals C.J.E. Dinaux, situeerden het boek in de bohèmejaren. Het ‘bastion van de schijn’ moest door middel van kunsten overrompeld worden. Het was, nog steeds volgens Dinaux, een tragi-komisch boek, en een roman die de criticus liet hopen dat Ary Delen, de ‘lastige verstoorder van de gevestigde orde’, spoedig aan zijn memoires zou beginnen.⁵¹ Delen begon metterdaad aan die memoires te schrijven, en liet Greshoff in 1951 het typoscript lezen: ‘Een andere vergelijking dan met een vat buskruit is niet mogelijk! Met een felheid, door de ouderdom opgezweept in plaats van gedempt, ging hij te keer tegen allen die hem gedurende zijn lange leven een pijnlijke doorn in het vlees geweest waren.’⁵² Delen bepaalde zelf dat zijn herinneringen pas vijftig jaar na zijn dood openbaar mochten worden gemaakt.

Tot besluit

Ary Delen was flamboyant, wispelturig, lichtgeraakt. Hij had teveel mensen gekwetst en tegen tal van schenen geschopt. De rode draad in zijn levensverhaal blijft evenwel zijn principiële houding en zijn gedreven wil om

Omslag van Niemand ontsnapt aan zijn noodlot (1953).

boven zichzelf uit te stijgen. Delen overleed, 77 jaar oud, op 17 juni 1960 in Antwerpen. De redevoeringen op de begraafplaats Schoonselhof werden uitgesproken door burgemeester Lode Craeybeckx en door Jan Broeckx, een van Delens vroegere medewerkers. Op enkele herdenkingsartikelen na, onder meer van Jan Greshoff, verdween Delen in de vergetelheid.

Eindnoten:

- 1 Stijn Vanclooster, ‘Lentewinden waaien over Vlaanderen. De Kapel en het tijdschrift Alvoorder’, *De Parelduiker* 6 (2001) 4-5, p. 42-53, en ‘Eenen nieuwen morgen vol zonnige dromen. Hoe De Kapel leven bracht in het Antwerpse cultuurlandschap’, *Kunsttijdschrift Vlaanderen* 52 (2003) 295, p. 90-98.
- 2 Victor Ressler, ‘Een halve eeuw geleden’, in: Karel Cuypers e.a., *Lode Baekelmans ter eere 1945. Deel I* (Antwerpen 1946), p. 42.
- 3 Interview met Lode Baekelmans, in: Joos Florquin, *Ten huize van...* (deel 3) (Leuven/Brugge 1974²), p. 27.
- 4 A.J.J. Delen, *Studies over hedendaagsche kunst. Richard Baseleer* (Antwerpen 1928), p. 2.
- 5 Idem, p. 3 en 16, en A.J.J. Delen, *Walter Vaes* (Antwerpen 1942), p. 27.
- 6 Lode Baekelmans, *Aanteekeningen van een boekenwurm* (Antwerpen 1931), p. 63-64.
- 7 Geciteerd in: Lode Baekelmans, *Ontmoetingen* (Leuven 1951), p. 196.
- 8 G.H. 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers. Gesprekken met Nederlandse en Vlaamse letterkundigen* ('s-Gravenhage 1979), p. 187-188 [eerste druk: 1935], en Frans Smits, *Willem*

- Elsschot. Zijn leven, zijn werk en zijn betekenis als prozaschrijver en dichter* (Utrecht 1976²), p. 10. Het citaat komt uit: Delen, *Walter Vaes*, p. 18.
- 9 Frans Smits, 'Ary Delen 70', *Volksgazet*, 10.3.1953.
- 10 Cf. Baekelmans, *Ontmoetingen*, p. 187-188, 191 en 193-194.
- 11 Smits, 'Ary Delen 70'.
- 12 Gerard Walschap, *Brieven 1921-1950*, red. Carla Walschap, Bruno Walschap en Harold Polis (Amsterdam 1998), p. 581: Walschap aan Roelants, 29.2.1940.
- 13 Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 295, nr. 88.412/25: Delen aan De Mont, 15.7.1899.
- 14 Zie onder meer: Vic van de Reijt, 'Reinaert De Ridder of Elsschot De Vos. Het leven van Willem Elsschot (1882-1960)', *De Parelduiker* 6 (2001) 4-5, p. 5-6.
- 15 Pierre H. Dubois, *Over de grens van de tijd* (Amsterdam 1997), p. 171.
- 16 Albert Goovaerts en Marc Somers, 'Ary Delen', in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. Deel A-F* (Tielt 1998), p. 894.
- 17 Delen, *Walter Vaes*, p. 25-26.
- 18 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, p. 144.
- 19 Greshoff, 'Herinneringen aan Ary Delen. Zijn omvangrijk oeuvre nooit op juiste waarde geschat', *Het Vaderland*, 23.7.1960.
- 20 J. Greshoff, 'Agenda zonder data', *De Gids* 120 (1957) 2, p. 131.
- 21 J. Greshoff, *Afscheid van Europa. Leven tegen het leven* ('s-Gravenhage 1969), p. 52.
- 22 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, p. 140.
- 23 Biografische achtergronden in: Willem Elsschot, *Brieven*, red. Vic van de Reijt (Amsterdam 1993), p. 18-19. Zie ook: Van de Reijt, 'Reinaert De Ridder of Elsschot De Vos', p. 11-14.
- 24 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, p. 152. Het interview waarin Delen dit vertelde, vond plaats in 1933.
- 25 Idem, p. 150.
- 26 Olivier Bertrand, *Rik Wouters. Visies op een levensloop* (Brussel 2000), p. 165.
- 27 A.J.J. Delen, 'Kunst van Heden', *Onze Kunst* 21 (1912) 4, p. 166.
- 28 AMVC-Letterenhuis, D 295, nr. 66.430/88: Delen aan Van Nijlen, 31.10.1914.
- 29 Idem, nr. 66.430/87: Delen aan Van Nijlen, 20.11.1914.
- 30 A.J.J. Delen, 'Kunst van Heden. Tentoonstelling van 1914 te Antwerpen', *Onze Kunst* 25 (1914) 5, p. 174-178.
- 31 A.J.J. Delen, *Rik Wouters. Zijn leven - Zijn werk - Zijn einde. Eene studie* (Antwerpen 1922), p. 113-116.
- 32 Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001), p. 104-108.
- 33 Delen, *Rik Wouters*, p. 31-32.
- 34 Nel Wouters e.a., *Rik Wouters in Nederland 1914-1916* (Amsterdam 1994), p. 8.
- 35 AMVC-Letterenhuis, D 295, nr. 66.430/79: Delen aan Van Nijlen, 14.7.1916.
- 36 Idem, nr. 66.430/77: Delen aan Van Nijlen, 14.8.1916.
- 37 Idem, nr. 66.430/78: Delen aan Van Nijlen, 5.9.1916.
- 38 Idem, nr. 66.430/74: Delen aan Van Nijlen, 23.8.1918.
- 39 Goovaerts en Somers, 'Ary Delen', p. 894.
- 40 Greshoff, 'Herinneringen aan Ary Delen'.
- 41 Elsschot, *Brieven*, p. 101: Elsschot aan Greshoff, 28.2.1933 (noot 2).
- 42 AMVC-Letterenhuis, D 295, nr. 66.430/56: Delen aan Van Nijlen, 7.9.1932, en Den Haag, Letterkundig Museum, D 2994/B1, zonder nummer: Delen aan Greshoff, 7.9.1932.
- 43 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, p. 139 en 141.
- 44 Bruno de Wever, 'Jan Timmermans', in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. Deel R-Z* (Tielt 1998), p. 3070-3072.
- 45 AMVC-Letterenhuis, D 295, nr. 66.430/23: Delen aan Van Nijlen, 9.6.1945.
- 46 Elsschot, *Brieven*, p. 796-797: Delen aan Elsschot, 19.12.1950.
- 47 AMVC-Letterenhuis, N 4935, nr. 62.138/80: Van Nijlen aan Delen, 15.12.1953.
- 48 Ary Delen, *Niemand ontsnapt aan zijn noodlot* ('s-Gravenhage 1953), p. 44.
- 49 Elsschot, *Brieven*, p. 864: Elsschot aan Delen, 15.2.1954.
- 50 Greshoff, *Afscheid van Europa*, p. 153.
- 51 C.J.E. Dinaux, 'Ary Delen', in: *Vlaamse schrijvers. Gegist bestek, deel II* (Amsterdam/Antwerpen 1964²), p. 69. Delens memoires berusten in het AMVC-Letterenhuis, en blijven voorlopig ontoegankelijk voor het publiek.
- 52 Greshoff, 'Herinneringen aan Ary Delen'.

Een aangename herinnering aan de Interparlementaire Taalunie
De taal is een Waddenzee

Peter Hoefnagels

Het Nationaal Dictee was een familiegebeurtenis, maar na de spellingherziening hebben we het overgeslagen. Misschien omdat ik daar in wetgevende zin over heb meebeeslist; het was in het voorjaar van 1995 in Brussel.

Het echte debat begon te laat, zoals vaak bij wetgeving, met Battus in *de Volkskrant* van 10 mei 1996. Een paar citaten: ‘Goed Nederlands is wat ik schrijf.’ ‘Een goede taalkundige weet dat hij weinig van taal weet. Daar heeft hij nu juist voor gestudeerd.’ ‘Alsof een spreker pas gaat spreken, nadat hij alle woorden heeft opgezocht die hij gaat zeggen! Alsof een schrijver dat zou willen doen!’ ‘Gooi uw schrijfwijzers en stijlboeken en woordenboeken weg en loop zonder krukken verder.’

Onafhankelijk hiervan ontstond de Waddenzee-discussie tussen de columnist A.L. Snijders en een wederzijdse vriend. Hoewel beiden op schootsafstand van elkaar woonden, schreven zij elkaar brieven. Snijders:

Als je op een heldere dag aan de rand van Friesland staat, zie je Terschelling in de verte. Je stapt in je boot en vaart ernaartoe, maar na enkele minuten loop je vast, onder water bevindt zich de - kronkelende - weg. Het duurt een hele tijd voor je door hebt hoe je moet varen, je zet bakens uit. De zee zit echter niet stil en je verzet de bakens. De Waddenzee is de taal. Je kunt de sleuven, slenken en geulen niet dwingen op hun plaats te blijven door de bakens altijd te laten liggen waar ze liggen. Ooit zul je moeten toegeven dat ‘Hun zijn groter als mij’ een prachtige zin is. De zee doet wattie wil.

En even verder in zijn brief: ‘Taal (syntaxis, spelling, semantiek) is niks anders dan strijd. Taalkundigen moeten achter de taal aanlopen en beschrijven wat ze zien, ze moeten niet voorop gaan en zeggen hoe het moet.’

Snijders kreeg ten antwoord dat je een boot nodig hebt om die zee te bevaren,

met een roer eraan en een koers voor de boeg, anders heb je nog niks in de gaten. ‘Hun zijn groter als mij’ is constructief net zo'n prestatie als ‘Zij zijn groter dan ik’. Taal is niet autonoom, maar dient zijn huik naar de wind te hangen. Ik ben bang, schrijf je, dat je niet begrijpt dat alles spel is. Nooit ben ik dieper beledigd... Ik begrijp als de beste dat alles spel is. Daarom hou ik meer van de werkelijkheid. Want daar bestaan geen regels, alleen maar uitzonderingen.

En in een volgende brief: ‘Wij zijn gecorrumpeerd door het taalonderwijs. Elke moedwillige afwijking kan voor ons niets anders zijn dan een pose.’

Snijders reageerde met: ‘[...] hier woedt een machtsstrijd. Je moet weten wanneer belde met een *n* geschreven wordt en wanneer zonder. (En als je het niet weet, zorg dan dat je in de schaduw leeft van iemand die het wel weet. Zoals het ook niet per se nodig is om rijk te zijn, maar probeer dan wel rijke vrienden te hebben.)’

Rudy Kousbroek stelde in *NRC Handelsblad* van 11 oktober 1996 vast dat taalkundigen herkenbaar zijn aan liefdeloosheid tegenover de taal. En Nicolaas Matsier bekroonde het anarchisme in *NRC Handelsblad* van 6 november 1996: ‘Waarom heeft dit parse kabinet [...] een en ander niet gewoon overgelaten aan de markt?’ Ik neem zijn advies over om mijn uitgever te verzoeken ‘ge vrijwaard te mogen blijven van de al genoemde beukenootjes en zo meer’.

De Waddenzee-discussie mag voor mij even lang doorgaan als er eb en vloed zal zijn in de Waddenzee. Er is trouwens geen slotsom mogelijk. Snijders veronderstelt en passant dat ik een Gomarus ben, waarschijnlijk omdat ik een lid van de Taalunie was en daarom regelingen als de spellingherziening zou voorstaan, een plagerijtje dat ik een ogenblik serieus neem. Hierover gaat dan ook de volgende greep uit wat we de werkelijkheid noemen.

Toen ik in het midden van de jaren tachtig in de Eerste Kamer kwam, opteerde ik uit het scala van commissies onmiddellijk voor de Interparlementaire Taalunie. Niet dat ik er iets van wist; het ging over taal, dat leek me leuker dan landbouw. Ik stond lange tijd reserve, Aad Nuis was het lid vóór mij. Pas toen mijn partij heel groot werd en Nuis staatssecretaris (ik vermoed dat ik *werd* nu moet herhalen, maar dat vind ik minder treffend, taal is pose én anarchie), werd ik in zijn plaats lid van de

Taalunie en toog voor mijn eerste vergadering naar Brussel. Op de agenda stond de spellingherziening. Ik kende de stukken, worstelde me door kippeëieren en kippenhokken heen en maakte tal van notities op het thema: ‘Waar heb dat nou voor nodig?’ Ik maakte correcties op de voorstellen van de taalgeleerden, meestal wegens inconsequenties, maar mijn sidderende vraag voor de vergadering bleef toch: waar heb dat voor nodig? Waarom moesten Nederlandse en Belgische parlementen hun onderdanen verplichten om allemaal in dezelfde invalidenstoelen dezelfde kippeëieren uit dezelfde kippenhokken te eten?

Toen de trein langs Dordrecht reed en ik de stukken las van mijn eerste vergadering, beleefde ik de dag nog alsof ik naar een leuke taalles ging, bij Wuustwezel voelde ik me verantwoordelijk, bij Antwerpen werd ik fanatiek en vóór Brussel had ik vlamme betogen over de vrije taal van de vrije Vlaming die de vrije taal van de vrije Nederlander kon bevruchten met zijn sappige verbuigingen, en vice versa de Nederlander met zijn strenge grammatica. Zoals Jozef Deleu zei: ‘Het Vlaams is mijn moederland, her Nederlands mijn vaderland.’

Nu moet ik erbij zeggen, dat mijn ouders enkele jaren in Antwerpen hadden gewoond en mijn moeder in de jaren dertig in onze keuken in Bilthoven misschien wel de enige Nederlandse vrouw was die op vrijdagavond mosselen en frieten voor haar kinderen maakte en naarmate de dampen van deze combinatie de keuken vervulden, begon mijn moeder ‘as van eiges Vlaoms te klappen’, wat zo'n onuitwisbare indruk van intense vrolijkheid en goede sfeer op mij heeft gemaakt, dat ik, zo gauw ik Antwerpen nader, al in het Vlaams begin te denken en - als ik niet oppas - te praten. Dit laatste moet ik, heb ik geleerd in de tijd dat ik gasthoogleraar in Gent en in Leuven was, voorkomen, want Vlamingen huren ons Nederlanders juist in om ‘correct Nederlands’ te spreken.

Een ander ingebakken vooroordeel dat ik nog vóór Brussel moest overwinnen, was dat ik het welletjes vond, al die spellingveranderingen. Ik kwam op de lagere school, toen ik nog door het *bosch* liep, maar kwam een jaar later via de spelling-Marchand het *bos* weer uit, leerde daarna nog enkele spellingveranderingen, waarna ik bij het eerste groene boekje aan mijn secretaresse gevraagd heb zo mogelijk daaraan mee te doen en zo nodig haar man, die leraar Nederlands was, te consulteren. Maar nu ik tot interparlementaire verantwoordelijkheden was geroepen, mocht ik mijn persoonlijke geschiedenis niet meer laten gelden, en moest ik omwille van de objectiviteit en het algemeen belang iedere persoonlijke variant in mezelf vernietigen.

Mijn ‘Waar heb dat nou voor nodig’ vond een belangrijk argument in het verrukkelijk verschil tussen het Vlaams en het Nederlands, mijn moederland en mijn vaderland in een taalgebied van 25 miljoen Nederlandssprekenden. Een parlementaire verantwoordelijkheid voor 25 miljoen mensen had ik nog niet eerder op mijn schouders gehad. Nee, Vlaams en Nederlands verdroegen geen gemeenschappelijke spelling of grammatica of syntaxis. Eenheid van taal in Vlaanderen en Nederland zou dezelfde vergissing zijn als het homohuwelijk: een bij wet besloten vierkante cirkel. Daar kwam bij dat het oude groene boekje nog allerlei opties en alternatieven liet bestaan en ik houd er wel van als op een receptie niet iedereen in het uniform van monsieur Colbert loopt. Maar in Den Haag en Brussel komen zulke recepties niet voor; het burgerlijk uniform heeft voorrang.

's Morgens was de voorvergadering, 's middags zouden de ministers komen (Aad Nuis en zijn Vlaamse collega). In de voorvergadering gaf ik mij op als spreker, de eenentwintigste, meen ik me te herinneren. De Vlaamse parlementariërs waren dolgelukkig dat vandaag besloten zou worden tot de spellingherziening. Zij spraken lyrisch over deze dag van glorie en waren verrukt over de eenheid van taal die zou ontstaan. Tot mijn verbazing waren ook de Nederlanders unaniem zeer gelukkig dat het karwei waaraan ze jaren hadden gewerkt, geklaard zou worden en ik begon enkele retouches aan te brengen in de aantekeningen voor mijn speech ‘Waar heb dat nou voor nodig?’ Het werd me trouwens duidelijk dat ik in dit gezelschap van taalpuristen geen enkel doel zou dienen, als ik in Barend Servet-varianten mijn boodschap op tafel zou leggen. De rijkdom van ‘Hun zijn groter als mij’ zou hier pas over enkele eeuwen, en dan nog in de theorie van een gezaghebbend persoon verpakt, kunnen worden uitgesteld. De taal is niet gans een volksvertegenwoordiging.

Bij de zeventiende, spreker had ik al mijn vrije Vlamingen uit mijn speech geschrapd en het zalig anarchistisch perspectief van de taal die gans een volk is voor mezelf voorbehouden. De voorzitter had ieder der sprekers gemaand. het kort te houden; bij de tiende spreker wees hij op de ‘lunch’, bij de twaalfde noemde hij het

‘noenmaal’ en bij de vijftiende ‘het feestelijk banket’ dat op ons wachtte. Vlamingen zijn enorme taalstrijders, maar voordat de revolutie bloed kan veroorzaken, moet er goed gegeten worden. Iedere spreker had, geheel in de traditie van het onderwerp, geneuzeld over een n meer en een n minder. Ik besloot mijn anarchistisch perspectief niet in het hongerig verlangen naar een banket te laten verdwijnen en geen gekke Henkie te spelen, nu het vuur der revolutie nog geen vlam kon vatten. Ik hield mijn kruit droog voor de middagvergadering. Voorzichtig heb ik iets gezegd voor het openhouden van meer alternatieven, hetgeen me boze blikken bezorgde. Ik maakte het weer goed door de gastheren bij voorbaat te danken voor het ongetwijfeld royale banket. Want genereuze gastvrijheid kan de Noord-Nederlander van de Vlaming leren.

Het banket wás royaal. Men kan dit beschrijven met behulp van de wijnen. De Champagne, een Veuve Cliquot, liet ik na de

heildronk die werd uitgebracht op de zojuist gearriveerde bewindsman Nuis maar staan, toen de Meursault, de koningin der witte Bourgognes, werd ingeschonken. Het is een wijn waar men niet bij moet praten. Alleen maar spoelen en proeven, dat is cultuur genoeg. Bij het vleesgerecht kwam de rode Bourgogne; ik wist niet dat er nog zoveel flessen Clos de Vougeot van meer dan twaalf jaren oud bestonden. Nooit praten als je deze wijn drinkt, want voor het praten moet men slikken en dat is bij deze wijn een doodzonde. Trouwens, mijn aangename Vlaamse buurman onderhield mij over de vriendenclub die de interparlementaire Taalunie geworden was, nooit één wanklank, en hij prees mij erom dat ik zo goed kon luisteren. Ik liet de fabuleuze wijn door mijn mond rollen totdat deze verdampt was, waardoor de volgende mondvol (mag men van een slok spreken als er zo lang niet geslikt wordt?) nog voller van smaak was. Ondertussen onderhield mijn buurvrouw aan de andere zijde mij over de schoonheid van het Nederlands in een hartelijk Vlaams waarin ik mijn moeder op vrijdagavond herkende. Het was een banket waarvan een vorst kan dromen. De desserts werden besprenkeld met Hautes Sauternes, een afronding die ik niet meer met koffie heb bedorven. De Vlaamse tafelvoorzitter verontschuldigde zich dat hij ons moest bidden om weer ter vergadering te gaan. Ik moet bekennen dat ik geen moment meer aan de revolutie heb gedacht.

Het werd een wat plechtige vergadering. Enkele leden zaten te knikkebollen. Bewindsman. Nuis was blij dat hij weer onder vrienden was, zei hij. Hij nam een voorschot op de eenheid door ook de Vlaamse minister te vertegenwoordigen. De voorzitter was eveneens blij dat we onder vrienden waren. Er was serieus gewerkt, zei de voorzitter. Het oudste Nederlandse lid zei ook aardige dingen jegens de Vlaamse vrienden. Er werden nog een paar *n*-en vastgesteld, ik geloof die van de ochtendvergadering, maar misschien waren er ook nieuwe. Mijn *n* minder was er ook bij. Daarna werd er gestemd. Iedereen was vóór de spellingherziening. Ik weet wel dat ik dacht: het kan toch niet goed gaan met de spelling, al die inconsequenties, iedereen gaat toch doen wat-ie wil, enfin, ik suste mijn parlementaire geweten in slaap. Na afloop hoorde ik van enkele Nederlandse leden dat ze het eigenlijk ‘idiot’ vonden om zo'n spelling bij wet vast te stellen. Het is de kernvraag van onze democratie: waarom stemmen volksvertegenwoordigers voor een wet waar ze tegen zijn? In dit geval: omdat de overheid niet de baas is over taal. Dat zijn we zelf.

Ik werd gerustgesteld, toen Van Dale de spellingherziening aan zijn laars lapte, een Vlaamse minister nog eens zijn eigen wijzigingen aanbracht en niemand, behalve een enkele taalleraar, nog weet hoe het echt moet. De taal blijft een anarchistisch genoeg, een Waddenzee, waarvan ik vanuit een bootje geniet. Soms spring ik eruit en zwem zelf een eindje.

Multatuli's tweede dood

Marita Mathijssen

Mijn moeder vertelde mij van een buurman die slager was, in de tijd toen die nog aan huis slachtten. Hij had geen moeite met koeien en varkens. Die joeg hij zonder dralen een kogel door de kop en met een ferme haal trok hij ze een mes langs de hals. Maar een lam is anders, zei hij, dat geeft geen geluid. Dat kijkt je alleen maar aan, alsof het op je geweten wil inwerken.

Ik moest aan die slager en het lam denken, toen ik hoorde dat het Multatuli-Museum dicht moet als het aan de gemeente Amsterdam ligt. De groten schreeuwen en briesen, maar de kleinen, wie komt er voor hen op? Is het niet juist de gemeente of de staat die het op moeten nemen voor wat broos is? Er ligt een prachtig klein museum in de binnenstad van Amsterdam. Ja, het is klein, en er staan geen rijen bezoekers zoals voor het Anne Frank huis. Maar wie is onlangs aangewezen als de grootste schrijver van Nederland na een enquête onder letterkundigen? Multatuli. Wie is het meest vertaald en in vrijwel elke vreemde taal? Multatuli. Welke Nederlandse schrijver heeft een boek geschreven dat gemakkelijk tot de wereldliteratuur gerekend kan worden? Multatuli. Wie heeft het geweten van Nederland zo weten aan te knagen dat er een verandering van de koloniale houding ontstond? Multatuli. Wie heeft de arbeidersbeweging in het begin van de twintigste eeuw gemotiveerd? Multatuli. Wie de vrouwenbeweging? Multatuli. De grootste schrijver van -Nederland heeft, zoals een fatsoenlijk land betaamt, inderdaad een museum. Nog wel. Een lief klein museum in zijn geboortehuis, en in het huis is de oude sfeer wonderwel behouden. Er is ongeveer 20.000 euro per jaar nodig om het in stand te houden, en tot nu toe kwamen die van de gemeente Amsterdam. Wat doet de gemeente Amsterdam anno 2004? Ze stelt in het Kunstenplan voor de subsidie te schrappen tot nul, zero, niets.

Wat zorgvuldig opgebouwd is in de loop van vele decennia dreigt weer teruggegeven te worden aan de ellende van de vrije markt.

Oude kunst, oude handschriften, oude gebouwen, het zijn geen dingen om over te laten aan het toeval. Zoals de staat kinderen dient te beschermen tegen pedofielen, demente bejaarden tegen verwaarlozing, vreemdelingen tegen schoffering, werklozen tegen crepering, zo dient de staat ook het cultureel waardevolle te beschermen tegen de maatlat van het economische. Er is geen enkele financiële reden te bedenken om het Melkmeisje van Vermeer, het Paleis op de Dam of de Hoge Veluwe te beschermen, en toch kan men de menselijke maat van een land afmeten aan zijn bereidheid om te betalen voor deze pure schoonheid, historie of behoud van diversiteit. Ook voor de minder spectaculaire eilanden van het verleden heeft een fatsoenlijk land geld over. Toestanden zoals in Amerika, waar een privé-miljonair zich op de borst mag kloppen omdat hij de restauratie van een oude kapel bekostigd heeft, zoals uit een glimmend koperen bord naast de ingang blijkt, zijn mij niet welgevallig. Behoud is daar een kwestie van toeval en dat moet voorkomen worden.

De basis voor het Multatuli-Museum werd gelegd in 1910, negentig jaar na de geboorte van de schrijver en 23 jaar na zijn dood, toen er een grote tentoonstelling

gehouden werd in het Stedelijk Museum. Er waren toen tientallen vertalingen bij elkaar gebracht, handschriften en onuitgegeven brieven en natuurlijk paraferalia als zijn inktstel en de sofa waarop hij overleden is. De collectie bleef enige tijd in het Stedelijk Museum, waarna ze overgedragen werd aan de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Een grote bewonderaar, C.G. Roelfsema, kwam er in 1943 achter dat het geboortehuis van Multatuli te koop stond en hij kocht het aan. Zijn droom was om daar een Multatuli-Museum te vestigen. In afwachting daarvan verzamelde hij zoveel mogelijk Multatuliana en hij ging er met zijn vrouw wonen. Rond 1955 trad hij in onderhandeling met de gemeente. Een commissie verzekerde de gemeente dat het pand zeer geschikt was voor het museum en nog vrijwel in de oorspronkelijke staat verkeerde. In 1957 verkocht Roelfsema het pand aan de

gemeente voor een appel en een ei, onder voorwaarde dat het echtpaar boven het museum mocht blijven wonen tot de laatste van de twee overleden was. De benedenverdiepingen zouden als museum worden ingericht. De gemeente kocht het pand aan met als enige doel te kunnen garanderen dat in het geboortehuis van Multatuli zijn museum zou worden gevestigd. Sinds mevrouw Roelfsema overleden is, woont de nieuwe conservator boven de collectie. De gemeente laat het Multatuli-Genootschap overigens een bepaald niet symbolische huur betalen.

Schrijversmusea zijn er niet veel in Nederland. Ik ken er maar enkele die ook in het oude woon- of geboortehuis van de schrijver gevestigd zijn. Couperus heeft een museum in een van zijn woonhuizen, het theehuisje van Betje Wolff en Aagje Deken is geconserveerd, en bij Theo Thijssen kunnen we op bezoek gaan. Constantijn Huygens en P.C. Hooft hebben het voordeel dat ze in een dergelijk fraai huis gewoond hebben dat het alleen al daarom bewaard is gebleven. Het is schraal als we dat met het buitenland vergelijken. Daar zijn schrijvers die meer dan één museum hebben, zoals Victor Hugo, Friedrich Schiller en Charles Dickens. Ik was een paar jaar geleden in het Parijse museum van Victor Hugo en keek mijn ogen uit. Gedisciplineerde schoolklassen in uniform lieten zich gewillig uitleggen hoe het leven van de grote meester verliep. Alles was even verzorgd en educatief verantwoord. In de pastorie van de gezusters Brönte in Haworth is het even druk als in de intercitytrein tussen Den Haag en Amsterdam rond zes uur. De mooiste schrijversmusea zijn wellicht die van Goethe en Schiller in Weimar. Goethe woonde in een kolossale woning met een enorme verzameling. Het is onvoorstelbaar dat deze man zijn laatjes met penningen, vlinders en stenen binnen één mensenleven bij elkaar kon krijgen. Schiller's huis is even indrukwekkend, maar dan vanwege de tegenstelling. Hier is armoede geweest, men ruikt het nog. In deze rij past ook het Multatuli-Museum. Het is niet berekend op grote massa's, maar het laat meer zien dan alleen de boeken en handschriften en meubels van een schrijver. Het is tegelijk ook een voorbeeld van hoe er vroeger gewoond werd door de kleine burgerij van de stad Amsterdam. Meester Pennewip zou er ook geleefd kunnen hebben. Er is niets uitgebroken of verbouwd, de trappen zijn akelig smal en de kamers klein. Men kan er het verleden nog aanraken. Ik geef er soms bij verrassing college. Ik zeg de studenten niets, maar wacht tot iedereen in de collegezaal zit. Dan zeg ik: 'Doe je jas maar aan, we gaan college op locatie geven.' Van te voren heb ik afgesproken met de conservator dat we er terecht kunnen. Het is om de hoek. De studenten zijn steeds verbaasd over de compleetheid van de bibliotheek. Het is een genoegen er temidden van al zijn boeken te spreken over Multatuli's onuitputtelijke werk. Want hoe vaker je in *Max Havelaar* of *Minnebrieven* leest, hoe meer je bewondering toeneemt.

Hoe motiveert de Kunstraad zijn advies om de subsidie te stoppen? Het is buitengewoon navrant om te zien dat de digitalisering van de collectie tegen het Museum gebruikt wordt. Het Museum heeft er veel energie in gestopt om zijn unieke bezit via internet toegankelijk te maken. De virtuele bezoekers nemen toe, maar de werkelijke bezoekers niet. Heeft het museum dan nog bestaansrecht, vraagt de Kunstraad zich af? Maar het virtuele is op het werkelijk aanwezige gebaseerd, en kan daar niet zonder. Zo lijkt het Museum gestraft te worden voor zijn poging aan te sluiten bij de behoeften van deze tijd.

Ooit was er geen staat die het opnam voor het weerloze. Nu wel. We hebben onze eigen burgerverantwoordelijkheid voor een deel overgedragen aan de staat. We betalen belasting omdat we willen dat halvegaren en zonderlingen een menswaardig bestaan hebben. We betalen belasting omdat we in steden willen wonen waar het vuil opgehaald wordt en de straatverlichting brandt. We betalen ook belasting omdat mooie oude gebouwen niet afgebroken mogen worden, omdat we willen dat middeleeuwse handschriften geconserveerd blijven en omdat we musea willen waar kunst niet voor enkelen maar voor velen hangt. Zouden we dan niet met z'n allen willen betalen voor zo'n klein museum voor een groot schrijver? Wie wil het lam slachten?

Eerder gepubliceerd in *NRC/Handelsblad*, zaterdag 19 juni 2004.

Aernout Drost versus Jan Pieter Heije **Wie veegde Withuys?**

Kees Thomassen

In *De Nieuwe Taalgids* 84 (1991) wijdt G.J. Johannes een lezenswaardig artikel aan Aernout Drost (1810-1834), de jonggestorven literaire belofte, vooral bekend gebleven dankzij *Hermingard van de Eikenterpen* (1832), een van de vroegste op Nederlandse gebeurtenissen gestoelde historische romans. Onderwerp van het artikel is een met 'Crito' ondertekende recensie van een dichtbundel van C.G. Withuys. Die recensie wordt doorgaans aan Drost toegeschreven, maar is dat wel terecht?

Op 1 september 1834 verscheen het eerste nummer van *De Muzen. Nederlandsch Tijdschrift voor de Beschaafde en Letterkundige Wereld*. Veel geluk was deze boreling niet gegund: al na een half jaar moest de uitgave worden gestaakt. Aan het tijdschrift zijn de namen verbonden van Jan Pieter Heije, Aernout Drost, Everhardus Johannes Potgieter en Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink. Aanleiding tot de oprichting waren de teleurstellende ervaringen die de vier hadden opgedaan tijdens hun medewerking aan de *Vriend des Vaderlands*, het clubblad van de Maatschappij van Weldadigheid. Tussen hen en de *Vriend* moest het wel verkeerd gaan. Dat blad had primair als taak de leden te informeren over het wel en wee in de door de Maatschappij gestichte koloniën en de ruimte die het viertal dankzij de gemakzucht van de redacteur Pieter Otto van der Chijs voor hun letterkundige activiteiten kon claimen, was de Permanente Commissie van de Maatschappij een doorn in het oog.

Uit diverse bronnen is op te maken dat Heije en Drost zich het sterkst om de oprichting van een eigen podium bekommerd hebben, maar het was vooral Heije die de daadwerkelijke realisering heeft mogelijk gemaakt.

Bij een tijdschrift hoort natuurlijk iets als een beginselverklaring. Een wervende tekst in een prospectus is daarvoor de meest voor de hand liggende optie, maar helaas is er van *De Muzen* nog geen prospectus opgedoken. We zullen dus voor de bedoelingen van 'De Verzamelaars' - zoals de heren redacteurs zich afficheerden - in het tijdschrift zelf te rade moeten gaan. Dat opent met een verklaring waarin onder meer te lezen valt:

Portret van C.G. Withuys door J. Immerzeel jr.

Zonder opdracht, of aanbeveling, zonder zelfbeoordeling of welwillendheid-bejag, doen wij de eerste bladzijden onzer letterkundige onderneming in het licht verschijnen. Het komt ons voor, dat er in ons land wezenlijke behoefte bestaat aan een billijk en onpartijdig, van wijsgeerig-aesthetische beginselen uitgaand Tijdschrift, hetwelk een beoordeelend overzicht oplevert van *In- en Uitheemsche Voortbrengselen van Letterkunde en schoone Kunsten*. [...] Wij treden hier niet in eene ontwikkeling der beginselen die ons ten

rigtsnoer zullen strekken in ons oordeel en bij onze keuze; de juistheid van dat oordeel, het gepaste dier keuze moge blijken, uit hetgeen wij onzen landgenooten aanbieden.

De spreker betoogde. Wat betoogde de spreker? Ja, dat zei de spreker niet... Het is dan ook niet verwonderlijk dat er weinig gevolg gegeven is aan de opwekking van de Verzamelaars tot inzending van: 'Bescheidene beoordeelingen, welbewerkte mengselstukken en schakerende berigten, uit het gebied der wetenschappelijke letterkunde, fraaije letteren en schoone kunsten' en 'Uittreksels en brokstukken van in handschrift gereed liggende of ter perse zijnde werken, wier strekking met het plan van dit Tijdschrift overeenkomt'.

Dat plan ligt dus verborgen in de 558 bladzijden die het blad telt, maar gelukkig hoeven we niet al te lang te zoeken. Op pagina 32 tot en met 47 houdt ene Crito de 'Gedichten van C.G. Withuys, Eerste Deel, Amsterdam, G.J.A. Beijerinck, 1830, 8vo.' tegen het licht. Een interessante bespreking, waarin door het principiële karakter van het betoog Withuys' bundel eerder aanleiding dan doel lijkt. De recensie is opgebouwd uit drie delen: eerst wordt nagegaan wat de ware dichter kenmerkt, vervolgens wordt gekeken in hoeverre Withuys daaraan beantwoordt, en ten slotte wordt ingegaan op het waarom van de recensie, waarbij de algemene toestand in het gemenebest der schone letteren bekritiseerd wordt. Het is verleidelijk ruim uit het stuk te citeren, zowel om de inhoud als om de eloquente wijze waarop de schrijver soms zijn gedachten formuleert, maar daar wil ik de arme lezer van het *Nieuw Letterkundig Magazijn* niet mee plagen. Laat ik volstaan met een paar citaten uit het slot, waaruit de ambitie klinkt die je van enthousiaste redacteuren van een hemelbestormend periodiek mag verwachten:

Er is een flauwe droomerige geest in onze letterkunde ingeslopen. Sommigen schrijven verzen, romans, verhalen, en de hemel weet wat al meer, en elk waant zijn' uil een valk te zijn; anderen lezen verzen, romans en verhalen, zonder oordeel, zonder kennis, zonder smaak. [...] Onze recenseerende tijdschriften beoordeelen met eene pen door luim, partijgeest of hartstogt bestierd; beschimpen hunnen vijanden en

vleijen hunne vrienden; maar leveren niets waardoor de smaak van het publiek veredeld en deszelfs oordeel verhelderd kan worden, of hetgeen aan dichters en schrijvers de bronnen hunner gebreken aantoon. [...] Men moet met onwankelbare onpartijdigheid en met terzijdestelling van de *dii minores* [...] de schoonheden en gebreken van onze groote dichters en schrijvers, in breede trekken en zonder kleingeestige uitpluizing, aantonen. [...] Men moet het Publiek langzamerhand doen gevoelen, dat er geen schoonheid zonder waarheid, geen verhevenheid zonder inwendige kracht, geen bevalligheid zonder eenvoud bestaan kan. [...] Men moet uiteindelijk bij de beoordeeling van Inheemsche letterkundige voortbrengselen onbekend blijven. In een zoo klein land als het onze, waar de meeste mannen van naam elkander persoonlijk kennen, is het onzes inziens,

onmogelijk dat een tijdschrift onpartijdig blijve, hetwelk dit beginsel uit het oog verliest.

Aan die laatste eis hebben de Verzamelaars consequent voldaan. Alle stukken in *De Muzen* zijn anoniem verschenen. Niet echt een probleem, want een potje pandoeren met bewaarde briefwisselingen en verzamelde

werken leert dat het viertal vrijwel het hele blad heeft gevuld. Maar van één belangrijk stuk kan de steller niet met zekerheid achterhaald worden en dat is natuurlijk uitgerekend die zo belangrijke recensie. Uiteraard moet de schrijver binnen het viertal worden gezocht, waarbij er direct al twee afvallen. Voor Bakhuizen lag dit te ver van zijn bed en Potgieter zou zichzelf door zijn kenmerkende stijl wel verraden hebben; terecht heeft nog nooit iemand hem als schrijver van het stuk naar voren geschoven. Blijven over Heije en Drost. Voor mevrouw J.M. de Waal, wier aan Drost gewijde proefschrift (*Aernout Drost*, Utrecht 1918) het karakter van een hagiografie heeft, was de zaak duidelijk: nog eenmaal toonde Drost, vóór zijn tragische overlijden op 5 november 1834, hier zijn superieure genie. Nog éénmaal ontvouwde hij een literair programma, waaraan hijzelf helaas geen gevolg meer kon geven. Haar toeschrijving is in de verdere literatuur een eigen leven gaan leiden. De panoramische blik over het letterenlandschap, de rake formuleringen, de vergelijking met een aantal van Drost bekende recensies uit de *Vriend des Vaderlands* vormen daarbij de argumenten. In 1977, bij het schrijven van mijn doctoraalscriptie over *De Muzen*, heb ik mij nog schoorvoetend in haar gevolg geplaatst (je komt tenslotte nog maar net kijken) en - laten we wel wezen - er valt dan ook wel iets voor te zeggen.

Toch blijft er iets knagen. Heije heeft meer dan alle anderen voor het blad het vuur uit zijn sloffen gelopen. Hij was iemand met een behoorlijke geldingsdrang en niet vrij van pedanterie. ‘Herr Direktor’ wordt hij - net iets te vaak - in tussen de anderen gewisselde brieven genoemd. Zou hij in het eerste nummer van ‘zijn’ blad dan geheel en al afwezig zijn? Moeilijk voorstelbaar. En ten tweede: is het nu echt zo'n *goede* recensie? Het ‘ronkt’ allemaal wel erg luid en bovendien is het stuk wat onevenwichtig; elementen die men in eerdere recensies en stukken van Heije ook aantreft.

Zoals gezegd wordt eerst vastgesteld aan welke eisen een goede dichter moet voldoen. Dan wordt de vraag gesteld of Withuys daaraan beantwoordt. Ja, in beginsel wel, maar ‘grove gebreken paren zich aan zijnen verheven aanleg. Vaak is zijn verbeelding te weelderig en teugelloos, vaak zijn gevoel onjuist. In één woord zijn dichtersoordeel is niet genoeg ontwikkeld, zijn' smaak niet genoeg gekuischt.’ Daarbij wordt de lezer verwezen naar een bespreking van de bundel in het toonaangevende tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen*, bij uitstek het blad waartegen *De Muzen* geacht mocht worden in het geweer te komen. Die recensie staat bol van detailkritiek. Crito acht het merendeel van de aanmerkingen juist, maar: ‘Zij hebben den voor ons liggenden bundel als een zoogenaamd *foutief opstel* behandeld, waarin de schoolmeester aan het een of ander vergevorderd kind de fouten laat opzoeken ter leering en stichting der anderen kinderen.’ Deze vorm van recenseren zou juist en doelmatig zijn ‘indien de toon minder hatelijk was, en de oorzaken en hulpmiddelen der gebreken waren aangetoond, in één woord indien dezelve - juist en doelmatig *was*’.

We mogen verwachten dat Crito vervolgens het goede voorbeeld geeft, maar daarin worden we jammerlijk bedrogen. ‘De gebreken van de poezij van Withuys zijn tweeledig’, zo stelt hij, ‘zij liggen in den geest en in den vorm der gedichten.’ Het eerste wordt aangetoond aan de hand van slechts één gedicht, namelijk ‘Washington’,

dat zich er qua onderwerp voor leent dat 'de aanleg der menschelijken natuur met stoute verbeelding

voor ons oog ontwikkeld word[t], en deszelfs vatbaarheid voor volmaking ons met breede trekken zal worden afgemaald'. Nou ja, aangetoond, er wordt eigenlijk nauwelijks iets aangetoond en waarop de conclusie is gestoeld dat het gedicht 'overvloeit van valsch vernuft en wansmaak' blijft nogal in het vage. Die gebreken 'in den vorm' dan? Daarvoor wordt de lezer weer doodleuk verwezen naar de niet doelmatig geachte recensie in *Vaderlandsche Letteroefeningen*... Ja, hoor es, zó kan ik het ook!

Apodictische beweringen doen die door wat volgt als een nachtkaaars uitgaan, is iets wat je wél bij Heije maar eigenlijk niet bij Drost aantreft. Wat mij verder nog wantrouwend maakt, is de gezondheidstoestand van Drost. Al in juli 1834 openbaarden zich bij hem de ziekteverschijnselen die - de door Heije uitgevoerde aderlatingen ten spijt - op 5 november tot zijn dood zouden leiden. Bekend is dat Heije voor de totstandbrenging van de tweede aflevering al geen praktische steun meer aan hem had. In hoeverre er in die laatste maanden nog kritische stukken uit Drost's pen vloeiden, is onduidelijk.

Al met al ben ik geneigd tot de volgende aanname: Heije schreef de recensie; Drost, en misschien ook wel Potgieter en Bakhuizen, hebben door hun commentaar hierop getracht de zaak op een wat hoger plan te tillen. Dat zou mede de onevenwichtigheid in het stuk kunnen verklaren.

Een paar jaar geleden kreeg ik volstrekt toevallig uit een onverdachte hoek steun voor mijn veronderstelling dat het Heije is die achter Crito schuilgaat. In 1875 publiceerde J.G. Gleichman *Het leven van Mr. A. Bogaers (1795-1870)*. Deze niet voor de handel bestemde levensschets van zijn schoonvader is gebaseerd op 's mans rijke maar helaas daarna vernietigde archief. In dat boek is op pagina 74 een veelzeggend citaat uit een brief van Withuys aan Bogaers afgedrukt:

De Redactie van de Muzen bestaat uit de Heeren Heije, Potgieter, Brester enz.; alle menschen van aanleg, maar zonder ondervinding, en - vol inbeelding. Vriend T[ollens] kan het bij hen niet goed maken; ik verheug mij derhalve hen niet geheel te voldoen. Heije is mijn beoordeelaar; ik had het wel geraden, dat jonge mensch was 1½ jaar geleden mijn beschermeling.

Ik ben sterk geneigd aan deze mededeling geloof te hechten. Vooral door de tweetrapsraket in de uitlating: Withuys zag zijn aanvankelijke veronderstelling dat Heije hem geveegd had naderhand op een of andere manier bevestigd. *De Muzen* prefereerde de anonimiteit, maar de parmantige Heije kon het kennelijk niet laten aan deze en gene zijn rol in de zaak te verklappen.

'Wie veegde Withuys?' Foto auteur.

Adres gezocht

Van mr. C.G. Niehaus, oud-ambassadeur van Zuid-Afrika in Nederland, is als laatste adres bekend: NICRO National Office, Posbus 10005, Kaapstad 7905, Zuid-Afrika. De post komt als onbestelbaar terug. Zowel op dit adres als bij de Zuid-Afrikaanse ambassade in Den Haag beschikt men niet over het nieuwe adres van mr. Niehaus. Als iemand dit adres kent, verzoekt de secretaris het hem te willen doorgeven: Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Postbus 9501, 2300 RA Leiden.

Paul van Capelleveen

Luisteren in Toulouse

Wandelstok krast op marmer.
Je kucht in het museum.
De Romeinse kop zwijgt.
Wat je niet hoort: gras,
Behangselschimmel,
Camera die je tevredenheid
Vastlegt - je leeft
Altijd in de oudheid
Van anderen.

Begraven bij Carde

Verzonken in nagmaakte nachtrust,
De vensters, wanden, de zwarte plafonds -
Naar buiten, waar het zonlicht verlamt
Met exploderende maïsvelden alom.
De wind alleen verkoelt de kleuren
Tijdelijk in het dorp en eindelijk,
Vrij van vreemdheid, wij dan, terecht
Gekomen op onze plaats.
Doel bereikt,
Keien als besmeurde hersens,
Reis ten einde -
Wolken dreunend in de maag.

Lion Markus (1867-1926)**Boekhouder, accountant en bellettrist****Joh. de Vries**

Het *Maandblad voor het Boekhouden* is niet het tijdschrift waarin men proeven van bellettrie zou verwachten. Toch vormde dit vakblad het podium voor enkele brancheleden met literaire aspiraties. Een van hen - de meest productieve - was de Amsterdamse boekhouder-accountant Lion Markus.

‘Snikje’

Te midden van gortdroge artikelen verschijnt in het *Maandblad voor het Boekhouden* van juli 1904 opeens een versje van slechts drie coupletten, geïnspireerd op Piet Paaltjens en getiteld ‘Snikjes’.¹ De auteur, Lion Markus, schets een ietwat somber beeld van het jonge accountantsberoep en zijn beoefenaren:

De vorming van het accountantsberoep door een voorhoede van boekhouders aan het eind van de negentiende eeuw hangt samen met de nijpende behoefte van het expanderende bedrijfsleven aan strikter controle, nauwkeuriger verantwoording en verbeterde verslaggeving. Niet alleen is er een schaalvergroting van de bedrijven, maar er komen ook vele gevallen van fraude aan het licht. In 1895 ontstaat het Nederlandsch Instituut van Accountants (NIVA), gevolgd door vier rivaliserende accountantsverenigingen. Zij verschillen van mening over de eisen van opleiding, inclusief examens, en over het niveau van de beroepsuitoefening, samen te vatten als ‘zuiverheid in de leer’.²

De auteur Lion Markus

Lion Markus is op 22 november 1867 te Dokkum geboren, in een joods gezin dat in 1875 naar Amsterdam verhuist. Na de lagere school en voortgezet onderwijs wordt Markus jongste bediende op een handelskantoor, waar hij snel in rang opklimt. In zijn vrije tijd studeert hij voor het examen MO Boekhouden, dat hij in 1896 met succes aflegt. Als opleider voor dit examen vestigt hij zich kort daarop aan het Oosterpark in Amsterdam, verhuist tien jaar later naar de Linnaeusstraat 41 en trekt dan enige medeopleiders aan. Zo ontstaat het bekende opleidingsinstituut Markus, Verbeek & Co.³

Naast zijn werk als opleider oefent Markus enige accountantspraktijk uit, waartoe hij zich aansluit bij een van de kleine accountantsverenigingen. De inspiratie voor zijn bellettrie vindt hij in zijn loopbaan, eerst als jongste bediende, later in het examen MO Boekhouden en het jonge beroep van accountant. Literair is hij beïnvloed door de Nederlandse en Franse letterkunde. Markus past in de traditie van Hollands

realisme met een vleug van de idealistische, sterk moralistische geest die kenmerkend is voor romans van rond 1880, waarin valse beschuldigingen, vaak verduistering van geld, een stereotype vormt.⁴

Op latere leeftijd moet Markus het wegens zijn gezondheid kalmer aan doen. Enige afleiding vindt hij, die steeds vrijgezel is gebleven, in café De IJsbreker aan de Weesperzijde, een trefpunt van vertegenwoordigers, diamantairs en jonge socialisten. Aan de ruime leestafel neemt hij kennis van *De Groene Amsterdammer*, zoals blijkt uit zijn verwijzing naar de taalpurist Charivarius (G. Nolst Trénité).⁵ Op 26 december 1926 is Markus heengegaan, 59 jaar oud.

Unieke positie, verwante auteurs

Markus is niet de enige auteur van belletrise in het *Maandblad voor het Boekhouden*. Er zijn nog drie andere accountants die zich daarin met verzen en proza uiten. Dat de redactie er plaats voor inruimde, hangt vermoedelijk samen met het losse karakter van het maandblad, dat pas na 1920 een meer wetenschappelijke aard krijgt en dan ook geen belletrise meer publiceert.

In deze kleine ‘school’ van schrijvers is Markus door kwaliteit en omvang van zijn productie zeker uniek. Aan hem vooraf gaat de Haagse boekhouder en accountant Johannes Smit (1869-1937), die begin 1900 in de Haagse club van accountants roem vergaart met zijn humoristische grafschriften op vakgenoten, voorgedragen tijdens de na zijn lezing genoten maaltijd. Een voorbeeld is ‘Op Accountant met graftombe’:

Zoo ge ziet, lig ik hier met veel pracht en statie, Hieronder ben je echter in vijf minuten klaar met de inventarisatie.⁶

Deze Smit is boekhouder van de Haagse bank Scheurleer & Zoonen en sluit in zijn humor aan bij die van de directeur-eigenaar D.F. Scheurleer, getuige diens opschrift boven de kluisingang van zijn bank: ‘Zelfs een ezel met goud belâan kan door deze nauwe poort’.⁷ Het lijkt weinig vleidend voor de cliënten, waaronder het Koninklijk Huis en vermogende Hagenaars.

In het *Maandblad voor het Boekhouden* van 1901 publiceert Smit het enige feuilleton dat aan Markus voorafgaat, getiteld ‘Vorst Kapitaal. Boekhoudersch Toneelspel in 2 bedrijven’.⁸ Een vorst kan in de residentie niet verassen. Het toneel stelt zelfs de troonzaal van een paleis voor, waar een koor van doofstommen achter de schermen een hymne aan het kapitaal zingt. De kern van het stuk vormt de kritiek op het conservatisme van de boekhouders die de nieuwe comptabele ideeën verwerpen. Als zodanig is het een interessant tijdsbeeld, helaas het enige van Smit in het maandblad.

Met een vers van 284 regels, ‘Droom van een Candidaat voor het Examen M.O.’, komt de Amsterdamse boekhouder K. Hekelaar in 1907 zijn opwachting maken.⁹ Het is de bestudeerde boekhoudliteratuur die een zekere Daan door het hoofd spookt; 28 voetnoten heeft Hekelaar daarvoor nodig. Op zijn beurt getuigt H.R.P. Prins, een Tilburgse accountant, eveneens van zijn examenleed in ‘Brief van een Assistent-Accountant aan zijn meisje’ uit 1911.¹⁰ Zowel Hekelaar als Prins laat vaker van zich horen dan Smit, maar ook zij komen niet tot een oeuvre als dat van Markus.

‘De jongste bediende’

In de vorm van proza en verzen heeft Lion Markus bijzondere prestaties geleverd. Zijn debuut valt in 1903. De ‘Brief van een candidaat voor het Staats-examen in

Boekhouden aan zijn leraar'¹¹ bevat het humoristisch relaas van de examenervaringen van een jongeman die eindelijk geslaagd is. Het vers telt 1000 regels. Veel korter is in 1905 'De Jongste bediende',¹² nu van 220 regels. Het berust ongetwijfeld op eigen ervaring en schetst de werkzaamheden van een jongste bediende op een handelskantoor te Amsterdam begin jaren tachtig van de negentiende eeuw, toen Markus veertien à vijftien jaren oud was.

Het is zo niet het beste, dan toch zeker het meest intrigerende werkstuk. Noch in de belletrïe noch in de literatuur van de sociale geschiedenis treffen we iets vergelijkbaars aan. Alleen Potgieter heeft in 't Is maar een pennelikker' (1842) het oude kantoor van destijds beschreven en daarin terloops de jongste

bediende ter sprake gebracht, die hij nog aanduidt ‘als een jongen, die aspireert tot een klerksplaats’.¹³ Potgieter gewaagt van ‘het verdrietelijk baantje, kagchelstoken, boodschappen doen, uitlaten, enz.’.¹⁴

Veertig jaren later heeft de jongste bediende vermoedelijk zijn naam gekregen en is zijn aanwezigheid in de kantoren verveelvoudigd. Schaalvergroting en mechanisering van de bedrijven hebben intussen een snelle groei van de administratieve werkers veroorzaakt. I.J. Brugmans schrijft in dit verband over de ‘verkantoring’ van de maatschappij.¹⁵ Wanneer Markus dan ook over de taakomschrijving van de jongste bediende in het nieuwe kantoor dicht, is hij veel uitvoeriger dan Potgieter, al is er enige continuïteit bespeurbaar:

De taak door den Jongste Bediende verricht
Is, zooals reeds gezegd, van het grootste gewicht,
't Copieeren van brieven, ze brengen ter post,
Te weten precies wat een postzegel kost,
Zoomede nauwkeurig te kennen den tijd,
Waarop men de bussen van brieven bevrijdt.
Het vullen van kachels, van inktkokers óók,
Soms zorgen het water geraakt aan de kook.
Kalenders afscheuren, 't is alles zijn taak,
Daardoor leert hij kennen den omvang der zaak.

Afzonderlijk vermeldt Markus dat ook het innen van geld tot de taak van de jongste bediende behoort. Daarnaast bezit het jongmens nog een sociale functie in de aspecten van bliksemafleider, foerier en zondebok. Wanneer de boekhouder zijn middagdut doet en opeens de baas op de afdeling verschijnt, wekt de jongste bediende de slaper tijdig door een grootboek op de grond te laten vallen. Foerier is hij wanneer hij broodjes en beleg voor de lunch van zijn meerderen haalt. Als beloning krijgt hij een deel daarvan. Dat kan aardig oplopen, zodat hij over een sterke maag moet beschikken. Als zondebok ten slotte fungeert de jongste bediende wanneer een meerdere de avond tevoren thuis ‘den huisvree ter wil’ onaangenaamheden heeft laten passeren, of erger nog de kas van de patroon leeg is op een moment dat er grote betalingen te doen staan.

Markus besluit met de vraag hoe lang de jongste bediende als zodanig aanblijft. Zelf ontsnapte hij door ijver en intelligentie, maar dit geldt niet voor iedereen, aldus de slotregels:

We stelden hier eenige feiten te boek,
Veel is niet behandeld, bleef in onderzoek.
Slechts rest nog de vraag van den ouderdomsgrens:
De Jongste Bediende, hoe oud wordt dit mensch?
Van schildpad en nijlpaard weet men 't ongeveer,
Maar niet van dien held, van dien kleinen meneer,
Wel zijn er veel Jongste Bedienden geweest
Die vierden *zodanig* hun zilveren feest.
Een eeresaluut zij hun daarvoor gebracht,
Heil! Jongste Bediende, 't is roem die u wacht!

Van zijn ervaringen als accountant getuigt Markus in april 1906 op rijm in ‘Roep dan de accountants maar!... (Proeve eener wettelijke regeling der accountancy)’,¹⁶ vierregelige coupletten, in totaal 184 regels. Het handelt over de noodzaak van

accountancy in een grote onderneming onder naamloze vennootschap. Een president-commissaris acht een accountant volkomen overbodig, want:

Contrôle hier heeft dus geen doel;
Nooit is er iets te kort.
Waarvoor dient een accountant dan
Als er niets gestolen wordt?

De teneur is dat de accountant pas te hulp geroepen wordt wanneer het te laat is: 'Roep dan de accountants maar!...'. Binnen een jaar blijken de boeken van de onderneming al jaren te zijn vervalst, 'ondanks hun kalverhuid'. Overigens brengt Markus niets inhoudelijks over de wettelijke regeling van de accountancy te berde. Hij demonstreert alleen de noodzaak ervan. Pas in 1962 is deze gerealiseerd in de Wet op de Registeraccountants.¹⁷

'Wie is de schuldige?'

Vanaf 1904 publiceert Markus eveneens in proza, beginnend met 'Zijn eerste advertentie',¹⁸ over een jongeman die zich na zijn examen MO Boekhouden vestigt als opleider en een advertentie plaatst om leerlingen te werven. Daarna raakt Markus op dreef in de vruchtbare jaren 1906 en 1907. Drie vingeroefeningen anticiperen vervolgens op het meest omvangrijke feuilleton 'Wie is de schuldige? Uit de gedenkschriften eener vrouwelijke accountant', dat ruim 20.000 woorden telt.¹⁹ Subtiel zijn hier de gedenkschriften. De bewuste Johanna Wilmers is in haar verhaal assistent-accountant en studeert nog

voor her accountantsexamen, evenals de vrouw die in 1912 de echte eerste accountant zal zijn.²⁰ Markus is niet alleen voor de vrouwelijke accountant, maar toont in zijn feuilleton eveneens dat zij goed voor haar taak is berekend.

Met 'Wie is de schuldige?' bereikt Markus het hoogtepunt in zijn belletteristisch oeuvre. Een grote fraudezaak in een margarinefabriek biedt de mogelijkheid vele verdachten de revue te laten passeren. Het accountantsonderzoek dat stap voor stap tot de twee schuldigen leidt, is briljant beschreven en verraadt een diep inzicht in het rechte pad van de accountancy en de dwaalwegen van de comptabiliteit die de schuldigen bewandelen.

Kenschetsend is dat aangifte bij de politie niet heeft plaatsgevonden, wat voor een zo grote fraude betekent dat men die 'toedekt'. Het wekt sympathie dat de aanvankelijk verdachte boekhouder niet de schuldige is. In vele fraudezaken tussen 1879 en 1930 vormt deze de stereotiepe boosdoener, evenals de kassier. Niet zelden staan zij onder druk van de patroon of de directie, zoals al in de geruchtmakende affaire-Pincoffs te Rotterdam (1879).²¹

Betekenis en weerklank

In zijn bijdragen na 1907 brengt Markus weinig nieuws meer en de inspiratie ontbreekt zichtbaar. Zijn besproken thema's doen zelfs gekunsteld aan wegens de weinig geslaagde combinatie van vakproblemen en belletterie. Dit hangt onmiskenbaar samen met de verwetenschappelijking van het boekhouden en de accountancy in het tweede en derde decennium van de twintigste eeuw. We zien dan ook de belletterie uit het *Maandblad voor het Boekhouden* verdwijnen.

Wat resteert, is evengoed merkwaardig genoeg. Van geen enkel zich vormend jong beroep zijn vergelijkbare observaties in vers en proza als van Markus bekend. Als eigen herinnering blijft diens 'De Jongste Bediende' daarnaast een aparte bijdrage aan de sociale geschiedenis.

Bij de lezers van het *Maandblad voor het Boekhouden* vond Markus veel weerklank, maar - typerend weer- niet meer na 1907.²² In één geval maakt hij een discussie los, wanneer hij de ontdekking van een fraude schetst die door de accountant uit menslievendheid wordt toegedekt. Het is een kwestie van beroepsethiek, waarover de pionier van het beroep J.G.Ch. Volmer met Markus polemiseert. Beroepsethiek in verband met fraude vormt een blijvend probleem voor het accountantsberoep, tot op de huidige dag.²³ Thans is die problematiek zo gecompliceerd dat er geen verhaal meer over geschreven zal worden, laat staan een vers, althans in de vakbladen.

Eindnoten:

- 1 *Maandblad voor het Boekhouden*, 1903-1904, p. 264. Vgl. Piet Paaltjens, *Snikken en grimlachjes. Academische poëzie*, 1867, afdeling Immortellen 1850-1852, p. 20: 'Als ik een bidder zie loopen'.
- 2 Johan de Vries, *Geschiedenis der accountancy in Nederland. Aanvang en ontplooiing, 1895-1935* (Assen 1985), p. 39-52.
- 3 Vgl. voor deze en navolgende gegevens: Joh. de Vries, 'Lion Markus en de comptabiliteit in Nederland omstreeks 1900', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde. Nieuwe reeks - Deel 46 - no. 4*. Amsterdam 1983, p. 3 en 4.
- 4 Ton Anbeek, *De naturalistische roman in Nederland* (Amsterdam 1982), p. 13. Voor invloed van de Nederlandse letterkunde vgl. noot 1; voor de Franse vgl. Markus' verwijzing naar Alphonse Daudet, en Victor Hugo in *Maandblad voor het Boekhouden*, 1905-1906, p. 283.
- 5 Geert Mak, *Een bres in de stad. De geschiedenis van de Ijsbreker* (Amsterdam 1987), p. 4, 37-39 en 43. De verwijzing naar Charivarius in L. Markus, 'Welkom vreemdeling, causerie', *Maandblad voor het Boekhouden*, 1923-1924, p. 139.
- 6 H.H. Bos, *Weegmeesters in de taaltuin. Beeldvorming van de accountant in de Nederlandse literatuur* (Delft 1989), p. 108.
- 7 Ton de Graaf en Jaap-Jan Mobron, *De bank in Den Haag. De geschiedenis van ABN AMRO in Den Haag* (Amsterdam 1998), p. 30. Scheurleer was naast bankier ook vooraanstaand musicoloog. Vgl. D. van den Hul, 'Daniël François Scheurleer, musicoloog, 1855-1927', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. I ('s-Gravenhage 1979), p. 533 en 534. Veel minder weten we van J. Smit. Graag dank ik drs. O. Mensink van het Gemeentemuseum te Den Haag voor zijn onderzoek naar Smit in het archief-Scheurleer aldaar.
- 8 *Maandblad voor het Boekhouden*, 1901-1902, p. 98-100 en 119, 120.
- 9 *Maandblad voor het Boekhouden*, 1906-1907, p. 217-219. Vgl. ibidem, 1910-1911, p. 44-48 en 169-172, waar Hekelaar een minder geslaagd verhaal 'Middenstands-Autoriteiten' publiceert. De naam Hekelaar deed een pseudoniem vermoeden, maar komt als boekhouder te Amsterdam voor in een lijst van geslaagden voor het, MO Boekhouden in idem, 1910-1911, p. 59.
- 10 *Maandblad voor het Boekhouden*, 1911-1912, p. 129-130. Er volgen nog enige brieven in idem, p. 130-152, en 1912-1913, p. 110-172.
- 11 *Maandblad voor het Boekhouden*, 1903-1904, p. 81-84 en 115-124.
- 12 *Maandblad voor het Boekhouden*, 1904-1905, p. 113-115.
- 13 E.J. Potgieter, 't Is maar een pennelikker', in: *Proza 1837-1845*, dl. II (Haarlem 1908), p. 1-77. Oorspronkelijk in *De Gids*, 1842, het deel 'Mengelingen', p. 561-585 en 621-654. Het citaat over de jongste bediende in *Proza 1853-1845*, p. 9.
- 14 *Proza 1837-1845*, a.w., p. 9. Potgieter was als dertienjarige zijn loopbaan in de handel begonnen in de leerhandel van de firma Van Hengel, Van Ulsen en Van Cleeff te Amsterdam. Vgl. Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw; het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997), p. 44.
- 15 I.J. Brugmans, 'Uit de geschiedenis van het kantoor', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 1982, p. 220-223.
- 16 *Maandblad voor het Boekhouden*, 1905-1906, p. 190-192.
- 17 De Vries, *Geschiedenis der accountancy*, p. 74, 82-95, 121, 133-138 en 144.
- 18 *Maandblad voor het Boekhouden*, 1904-1905, p. 61-68.
- 19 *Maandblad voor het Boekhouden*, 1906-1907, p. 64-68, 95-100, 118-124, 142-148, 165-172 en 190/196.
- 20 De Vries, *Geschiedenis der accountancy*, p. 220, noot 60.

- 21 Bram Oosterwijk, *Vlucht na victorie. Lodewijk Pincoffs (1827-1911)* (Rotterdam 1979), p. 204-206.[0]
- 22 Na 1907 en tot in 1924 levert Markus nog een tiental bijdragen van belletteristische aard aan het *Maandblad voor het Boekhouden*, die niet meer het niveau van voor 1907 halen.
- 23 Aanleiding tot de polemiek is 'De accountant als mensch. De bekentenis eener misdaad', in *Maandblad voor het Boekhouden*, 1905-1906, p. 258-264. Volmer reageert hierop in dezelfde jaargang, p. 283, en in het *Maandblad der Accountancy*, 15 december 1906, p. 138 en 139. De teneur is dat de accountant altijd strikt te handelen heeft en menslievendheid niet ter zake is. Vgl. over de hedendaagse problematiek van de beroepsethiek in de accountancy: Wiek Slagter, 'Geen goedkeurende verklaring bij fraude', *De Accountant. Maandblad van het Koninklijk NIVRA*, 2004, p. 53.

Dertiende Bert van Selm-lezing

Boëthius en het boek

Op woensdag 8 september 2004 zal de dertiende Bert van Selm-lezing plaatsvinden met de voordracht die prof. dr. W.P. Gerritsen zal houden onder de titel *Boëthius en de tweede revolutie van het boek*.

De spreker zal in deze lezing een synthese beproeven van literair-historische en boekwetenschappelijke gegevens. Aan de hand van handschriften en incunabelen uit onder meer de Leidse collecties zal hij laten zien hoe de laatantieke *Consolatio*-tekst van Boëthius tijdens de Middeleeuwen is overgeleverd en bestudeerd. Door zich met name op de afwerking van diverse overgeleverde exemplaren te richten zal hij duidelijk maken dat opdrachtgevers en kopers nog een heel eigen stempel op het eindproduct wisten te zetten.

W.P. Gerritsen is sinds 2001 Scaliger-hoogleraar aan de Leidse Universiteit. Hij zet zich in voor het beter zichtbaar maken in onderwijs en onderzoek van de bijzondere collecties uit de Leidse Universiteitsbibliotheek. Voordien was hij ruim dertig jaar als gewoon hoogleraar in de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1963 op *Die wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel*. Hij is onder meer pleitbezorger van de eenheid van de neerlandistiek en bevorderde de internationalisering van de medio-neerlandistiek. Jarenlang was hij redacteur van *De Nieuwe Taalgids*. Binnen Gerritsens brede onderzoeksinteresse vormen Arturromans, lyriek en *De reis van Sint Brandaan* belangrijke speerpunten. Onlangs verscheen van zijn hand een kleine cultuurgeschiedenis van zout en zoutvat.

Alumni van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur, studenten, docenten, vakgenoten en alle andere belangstellenden worden van harte uitgenodigd deze lezing bij te wonen. De lezing vindt plaats in zaal 011 van het Lipsius-gebouw, het vroegere Centraal Faciliteitengebouw (gebouw 1175), van het Witte Singel/Doelencomplex te Leiden en begint klokke 16.15 uur. Aansluitend wordt in het restaurant een drankje geschonken. Toegangskaarten voor de lezing kunnen tot eind augustus worden aangevraagd bij de Universiteit Leiden, Opleiding Nederlandse taal en cultuur, Commissie Bert van Selm-lezing, P.N. van Eyckhof 1, Postbus 9515, 2300 RA Leiden of via b.p.m. dongelmans@let.leidenuniv.nl. Men kan ook gelijktijdig met de bestelling van de uitgave van de lezing op de bankoverschrijving een toegangkaart aanvragen. De toegangskaarten worden kort na medio augustus toegestuurd. Voor nadere informatie: secretariaat van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur, tel. 071-5272604.

De dertiende Bert van Selm-lezing zal worden uitgegeven door de Stichting Neerlandistiek Leiden in samenwerking met De Ammoniet en zal verschijnen op 8 september 2004. U kunt in het bezit komen van een of meer exemplaren door €11 (of een veelvoud daarvan) over te maken op postbankrekening 3881447 van de Stichting Neerlandistiek Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden; o.v.v. 'Dertiende Bert van Selm-lezing'. Voor abonnees en leden van de alumnivereniging Siegenbeek bedraagt de prijs €10,25. De bestelling is op 8 september na afloop van de lezing af te halen of zal na die datum worden toegezonden.

U kunt de Bert van Selm-lezing steunen door abonnee te worden. Indien u dat wilt, kunt u dit kenbaar maken door op uw overschrijvingskaart of uw aanvraag voor een toegangkaart het woord 'abonnee' te vermelden. U krijgt dan met ingang van dit jaar automatisch elk jaar een uitnodiging voor de lezing toegestuurd en u verzekert zich van een exemplaar van de gedrukte tekst, tegen voordeelprijs. Dit ligt op de dag van de lezing voor u klaar of het wordt u toegezonden (vergezeld van een rekening).

Nieuws van de Commissie voor Taal- en Letterkunde

Op 2 juni 2004 is de website met het *Bio- en Bibliografisch Lexicon van de Neerlandistiek (BBLN)*, onder redactie van de Commissie voor Taal- en Letterkunde, feestelijk in gebruik genomen. Het BBLN is een nieuw biografisch woordenboek waarin leven en werk van onderzoekers op het brede terrein van de Nederlandse taal- en letterkunde worden beschreven. De lemmata zijn beknopt en informatief, met een beschrijving van leefjaren en achtergrond, werkzaamheid op het gebied van de neerlandistiek, en invloed van de betreffende persoon, aangevuld met een korte lijst met de titels van de belangrijkste publicaties over en van de hand van de gebiografeerde.

Het BBLN is speciaal opgezet voor digitale publicatie en zal naar verwachting door een breed lezerspubliek als handig naslagwerk worden gezien. Het lexicon is te vinden op de website van de DBNL, de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, op www.dbnl.nl.

Her lexiconproject is een doorlopend project van de Commissie voor Taal- en Letterkunde. Op 2 juni zijn de eerste vijftig lemmata gepubliceerd. Tegen het eind van 2004 zal het aantal 100 bedragen, en dit aantal zal gestaag worden uitgebreid. Meer informatie, onder meer de lijst van uitgezette en nog openstaande lemmata, is te vinden op de webpagina van de Commissie, <http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/indexcommissie.html>.

Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis

Op 26 juni 2004 heeft te Apeldoorn de jaarlijkse ledenvergadering plaatsgevonden van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging. Tijdens deze bijeenkomst is het elfde *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* gepresenteerd. Dit nieuwste *Jaarboek* heeft een nieuwe vormgeving en een nieuwe drukker. Bovendien is het *Jaarboek* vanaf heden een gezamenlijke uitgave van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging en uitgeverij Vantilt. Het *Jaarboek* (224 pagina's, geïllustreerd) bevat negen artikelen en twee recensies:

- Saskia van Bergen, 'De productie van een getijdenboek in laat-middeleeuws Brugge'
- Sabrina Corbellini en Gerrit Verhoeven, 'Een Delftse boekencatalogus uit 1573'
- Berry Dongelmans, 'Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen. De Berner Conventie als spiegel van en splijtzwam in de Nederlandse boekenwereld 1888-1912'
- Hannie van Goinga, 'Boeken in beweging. Publieke boekenveilingen in de Republiek 1711-1805 voornamelijk in Amsterdam, Groningen, Den Haag en Leiden'
- Jos van Heel, 'Johannes Enschedé (1708-1780). Een drukker en lettergieter op zoek naar de oorsprong van zijn kunst'
- Willem Heijting, 'De oude en de nieuwe boekgeschiedenis'
- Joop W. Koopmans, 'Om de lieve vrede? Buitenlandse invloeden op de Nederlandse censuur in de achttiende eeuw'
- Lesley Monfils, 'Een boek gaat door de wereld. Verspreiding en vroege bezitters van Balthasar Bekkers *De Betoverde Weereld* (1691)'
- Piet Mooren, 'De smalle en de brede weg van de jeugdliteratuur'
- Rietje van Vliet, 'De poliep en de luis. Geleerden en boekverkopers in het midden van de achttiende eeuw'
- Thijs Weststrate, 'Drukker-ordinaris van de Staten van Zeeland. Het bedrijf van Symon Moulert en erfgenamen (1597-1646) als Statendrukkers (1618-1646)'

Voor €25 kunt u lid worden van de NBV en ontvangt u het *Jaarboek* en uitnodigingen voor ledenvergaderingen en overige activiteiten. Het lidmaatschap staat open voor iedereen. Voor studenten geldt een contributie van €15. Instellingen en bibliotheken kunnen zich voor €35 op het *Jaarboek* abonneren. U kunt zich opgeven als lid door een berichtje te sturen naar de secretaris: dr. J. Salman, Bronckhorststraat 57, 2201 KV Noordwijk;

email: jeroen.l.salman@let.uu.nl.

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

Met ingang van jaargang 120 (2004) is het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* overgegaan in het fonds van Uitgeverij Verloren (Hilversum). Niet alleen het uiterlijk van het tijdschrift is veranderd, ook de samenstelling van de redactie is gewijzigd. Dr. J. Noordegraaf is opgevolgd door dr. F. Hinskens en dr. B. Besamusca door dr. G. Warnar. De nieuwe samenstelling van de redactie zal vanzelfsprekend leiden tot nieuwe accenten in het tijdschrift.

De tweede aflevering van jaargang 120 verschijnt zeer binnenkort en is gewijd aan toneel. H. Duits gaat in op het karakter van Machteld van Velzen in Hoofds *Geeraerd van Velsen*. A. de Haas bespreekt Cornelis van der Gons *Het scheepsleven* (1714). Of de Amsterdamse schouwburg in de eerste helft van de negentiende eeuw egalitair of elitair was, wordt nagegaan door H. Ruitenbeek. W. Kusters geeft een lektuur van het weinig bestudeerde stuk *Noach* (1970) van Anton Koolhaas. A. van Leuvensteijn visualiseert de argumentatiestrategie van Vlysses in Costers *Polyxena*.

Verder bevat de aflevering een aantal boekbeoordelingen en signalementen, die tegelijkertijd beschikbaar komen op de website van het tijdschrift. Op <http://www.leidenuniv.nl/host/mnl/tntl/> is verdere informatie te vinden.

Gedicht Gerrit Komrij en essay Onno Blom voor restauratie boeken

Dichter en meester-bloemlezer Gerrit Komrij en Onno Blom, samensteller van het Schrijversprentenboek over Komrij, hebben geheel belangeloos de opbrengst van een gedicht en een essay afgestaan dat zij speciaal hebben geschreven ten behoeve van de restauratie van een of meer boeken uit de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Deze belangrijke verzameling handschriften en gedrukte werken op het gebied van de Nederlandse cultuurgeschiedenis, in het bijzonder de letterkunde, is voor Komrij een bron geweest bij de samenstelling van zijn bloemlezingen uit de vaderlandse poëzie.

Het boekje, met daarin opgenomen het gedicht getiteld 'De bibliotheeknecht' en het essay 'Bibliotheca da Estrela', is bibliofiel verzorgd door De Baaierd, de pers van de Leidse drukster 'in de marge' Silvia Zwaaneveldt, in een beperkte oplage van 250 exemplaren. Hiervan zijn er 210 bestemd voor de verkoop. Welke boeken met de opbrengst gerestaureerd zullen worden, staat nog niet vast. Het eerste exemplaar van het boekje is op 30 maart, op de zestigste verjaardag van Komrij, feestelijk aan hem overhandigd tijdens de opening van de verkooptentoonstelling bij antiquariaat AioloZ te Leiden.

De prijs bedraagt €25. Exemplaren kunnen, zolang de voorraad strekt, worden besteld via K. van Ommen, p/a Universiteitsbibliotheek Leiden, Postbus 9501, 2300 RA Leiden, of via k_van_ommen@library.leidenuniv.nl. Meer informatie via dit mailadres of telefonisch op 071-5272852.

[nummer 2]

Redactioneel

Terwijl de treinen stipter zijn gaan rijden, is het *Nieuw Letterkundig Magazijn* op enkele maanden achterstand geraakt. Het tweede nummer van de jaargang 2004 verschijnt dan ook met vertraging.

Dat verklaart waarom in deze jaargang nog afscheid genomen kan worden van Theun de Vries, de dichter en romancier die in het begin van 2005 overleed. De Vries, ere-lid van de Maatschappij, was een graag geziene gast in ons tijdschrift. Jabik Veenbaas herdenkt hem.

In deze aflevering ook aandacht voor een andere befaamde verteller: Jan Mens. Een nadere beschouwing over Jan Mens' roman *Elisabeth* en zijn correspondentie met Henk Höweler laat zien hoe Betje Wolff zo'n vijftig jaar geleden in verbeelding en onderzoek gezien werd. De herdenking van de 200-jarige sterfdag van Betje Wolff en Aagje Deken vindt zo in het *Magazijn* een jaar te laat plaats, maar Mens was in 1953 met de roman dan weer een jaar te vroeg. Opvallend is met hoeveel plezier Mens de vogels in zijn roman laat vliegen: vogels als symbolen van vrijheid.

In het *Magazijn* ook aandacht voor Charles Baudelaire, de dichter van 'L'Albatross'. Jos Buurlage laat in zijn bijdrage J.C. Bloem afscheid nemen van Baudelaire.

Een bijzondere kennismaking in deze aflevering met Nico van Suchtelen, net als Mens onderscheiden met de zilveren medaille van de gemeente Amsterdam. Van Suchtelen, bij leven een veel gelezen romancier en nu een vergeten naam, was ook econoom. M.M.G. Fase doet verslag van zijn 'economische lectuur' van de romans van Van Suchtelen.

In het *Magazijn* wordt aan de uit het geheugen gevallen Sam Jan van den Bergh andermaal aandacht besteed. Zeer onlangs stond hij centraal in het *Jaarboek*. Dit keer zijn het de alba van deze bekende dichter van weleer die voor onze vaste correspondent Kees Thomassen aanleiding zijn om enkele klemmende vragen te stellen over vriendschap en berekening in het literaire leven.

Bijzonder verheugd zijn we met de poëzie van Tsead Bruinja. De jonge Friese dichter publiceerde in 2004 zijn tweede Nederlandstalige bundel *Batterij* en de tweetalige bloemlezing *Droom in blauwe regenjas. Een keuze uit de nieuwe Friese poëzie sinds 1990 / Dream yn blauwe reinjas. In kar út de nije Fryske poëzij sûnt 1990*, die hij met Hein Jaap Hilarides samenstelde.

Deze aflevering wordt op vertrouwde wijze afgesloten met diverse berichten over leden, prijzen en lezing. We streven er vanzelfsprekend naar om het volgende nummer op vertrouwde wijze stipt te laten verschijnen.

In memoriam Theun de Vries 1907-2005

Jabik Veenbaas

'De oude boom is geveld' stond er boven de rouwkaart van Theunis Uilke de Vries, die overleed in de vroege ochtend van 21 januari 2005. Het was een even sobere als

passende tekst voor iemand die zich in werk en leven zo hartstochtelijk met het aardse en zintuiglijke vereenzelvigde. 'De woudreus is geveld' had er wat mij betreft ook kunnen staan, en daarmee was dan de betekenis van zijn kunstenaarschap recht gedaan. Theun de Vries behoorde tot de belangrijkste en meest veelzijdige schrijvers die de twintigste eeuw voortbracht. Hij schreef onder meer romans, gedichten, essays, reisverhalen, hoorspelen, monografieën, toneelstukken en verwierf ook nog eens naam als vertaler. Zijn oeuvre doet in omvang en abundantie denken aan dat van die andere reus: zijn wat oudere generatiegenoot Simon Vestdijk.

In *Hernomen confrontatie met S. Vestdijk* (1968), dat inspirerende boek waarin De Vries een serie gesprekken met Vestdijk opnam, werd het verschil in beider werkwijze nog eens scherp onder woorden gebracht. Waar Vestdijk vooral de romancier was die het individu opzocht in zijn isolement, daar was de prozaïst De Vries de moreel gedrevene, de geëngageerde, die zijn personages plaatste in een sociaal-maatschappelijke context. Eenmaal leidde dat zelfs tot een polemiek in romanvorm. Op Vestdijks roman *Rumeiland* (1940), waarin de Vries de sociale betrokkenheid miste, reageerde de laatste met *De vrijheid gaat in 't rood gekleed* (1945) waarin hij beschreef hoe het Caraïbisch eiland Guadeloupe zich vrijmaakte van slavernij en tirannie. Hoofdfiguur van *De vrijheid gaat in 't rood gekleed* is de begaafde negerslaaf David, een van de rebellen uit het oeuvre van De Vries. Toe de vele opstandelingen die hij portretteerde behoorden ook Urukagina, de protagonist uit *Sla de wolven, herder!* (1946), die verbluffende evocatie van de Babylonische voortijd, en Hannie Schaft, om wie hij *Het meisje met het rode haar* (1956) heen vlocht, mede door de mooie verfilming een van zijn bekendste romans. In zijn studie *Ketters* (1982), waarvoor hij in 1984 de Henriette Roland Holstprijis kreeg, bracht hij zijn bewondering voor de tegendraadse denker nog eens briljant onder woorden. Van de overvloed aan andere titels noem ik dan nog slechts *Het geslacht Wiarda* (1936-1958), *Het motet voor de kardinaal* (1960) en *Baron* (1987).

Ik leerde Theun de Vries persoonlijk kennen toen ik in 2003 de bundel *Alles begint by de dingen / Alles begint bij de dingen* maakte, een tweetalige selectie uit zijn Friestalige poëzie, een klein, maar bijzonder onderdeel van zijn oeuvre. Het was een genoegen om met hem samen te werken, daar op de zolder aan de Amsterdamse Egelantiersgracht, vanwaar je uitkeek op de Westertoren. Achter de proteïsche kunstenaar school, zo bleek mij, een vriendelijke, belangstellende man, het volstreckte tegendeel van de geblaseerde arrivist. Ik vroeg hem eens of hij, die toch een rijk, een in alle opzichten voltooid oeuvre op zijn naam had, die vele prijzen had ontvangen, waaronder (in 1963) de P.C. Hooftprijs, nu ook met tevredenheid terugkeek op zijn werk. Een beetje ontdaan was ik wel toen hij me wat misprijzend liet weten dat hij zich dat werk nog veel mooier en groter had voorgesteld. Maar ik bedacht later dat uit deze houding de rusteloze sprak, de man die van boek naar boek werd voortgejaagd en pas van het scheppen kon worden afgehouden toen zijn fysieke neergang hem daartoe dwong.

Ik beschouw de bundel *Alles begint bij de dingen* stiekem als een geschenk waarmee ik Theun de Vries aan het eind van zijn leven kon bedanken voor al die prachtige boeken die hij schreef. In hem verliest de Nederlandse literatuur een fantastische geest, een zeldzame grootheid.

Jan Mens, zijn roman Elisabeth (1953) en zijn ‘tocht’ met Betje Wolff*

‘Liefst per woonwagen, een wagen met een mak paard ervoor’

Peter Altena

Schrijven over schrijvers kan op heel wat manieren. Goed en slecht, dat onderscheid is gemakkelijk bedacht. Verder: onderzoekend en beschrijvend, in studie en verbeelding. Over de schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken verscheen onlangs een vuistdikke roman van Kees 't Hart: *Ter Navolging*. In 1953 publiceerde Jan Mens zijn *Elisabeth* en over deze roman raakte Mens in correspondentie met de Wolff-en-Dekenkenner H.A. Höweler. Een ontmoeting tussen wetenschap en verhaal.

De boot naar Zeeland neemt een dominee mee. De dominee heet Adriaan Wolff en hij tuurt in het water en vraagt zich af of hij eigenlijk niet te oud is. Wie een dergelijke vraag stelt, weet het antwoord al. Hij is onzeker over wie en wat hem in Vlissingen te wachten staat: ‘Een avontuur, deze tocht!’ Zo verzucht hij en de lezers van de roman, die zo opent, zuchten met dominee mee in de hoop dat dit het begin is van een mooi leesavontuur.

De roman heet *Elisabeth*, de schrijver ervan Jan Mens. Op de eerste bladzijden van de roman is dominee Wolff, weduwnaar op leeftijd, op weg naar Elisabeth Bekker, piepjong, scherpzinnig en getekend door een kortstondige liefdesaffaire met een ravissante vaandrig. Slaagt de dominee, die naar Zeeland komt om de hand van de jonge vrouw te vragen, erin om ook haar hart te winnen? Of blijft dat toebehoren aan vaandrig Matthijs Gargon? Een avontuur, inderdaad, ofschoon een avontuur waarvan de meeste, enigszins ontwikkelde lezers de afloop kenden.

De hoofdpersoon van Mens' roman, die in zijn boek getrouwd zou raken als Betje Wolff, bekleedde een vaste en eervolle plaats in de literaire canon. Haar levensloop was bekend, de roman *Sara Burgerhart* die zij in 1782 samen met Aagje Deken het licht deed zien, genoot de reputatie van eerste Nederlandse roman. In het begin van 1953 groeide in nette geletterde kring kleine onrust: het jubeljaar 1954, waarin herdacht zou worden dat Wolff en Deken honderdvijftig jaar geleden overleden, wierp schaduwen vooruit. Bij nader toezien waren die schaduwen aan de smalle kant. De burgemeester en archivaris van Vlissingen namen het initiatief voor de herdenking, daartoe gestimuleerd door de in Domburg woonachtige Wolff-en-Dekenspecialiste Hendrika Ghijsen. Aangekondigd was voor 1954 de verschijning van haar grote Wolff-en-Dekenbiografie: *Dapper vrouwenleven*. Erg gemakkelijk liep het met de publicatie van die biografie niet en aanvankelijk wilde het met de plannen voor de herdenking ook nauwelijks vlotten: zonder subsidie ging het niet en over de toekenning van subsidies waakten doorgaans ernstige mannen, die aanvragen graag doorverwezen naar andere subsidiegevers. Zoals Mieke Aerts onlangs beschreef, was het Henk Höweler die in juni 1953 tijdens de jaarvergadering van de Maatschappij wees op het belang van een herdenking.¹ Hij daagde de Maatschappij uit om het initiatief te nemen. Hilarisch en droevig zijn de daaropvolgende missers van Piet Minderaa, de kersverse voorzitter van de Maatschappij, die probeerde dat gewenste

initiatief te nemen: zo stelde hij voor om een gedenksteen te laten plaatsen op Ter Navolging. Hij wist niet dat zo'n steen al meer dan een halve eeuw present was op het kerkhof. Hendrika Ghijsen en Henk Höweler zorgden ervoor dat de herdenking goed verliep.

Intussen werkte Jan Mens al geruime tijd aan zijn roman over Betje Wolff. *De Maasbode* liet op 17 mei 1952 weten dat 'de bekende romanschrijver Jan Mens' enkele

weken in de Midden-Beemster zijn intrek had genomen in de pastorie, waar Betje Wolff en haar dominee gewoond hadden. In die jaren was hij de lieveling van grote groepen lezers en deze lezers waren geïnteresseerd in zijn werk, maar ook in hem en zijn schrijfplannen. Hij brak in Nederland alle records. De geschiedenis van zijn schrijverschap werd in die jaren meer dan eens verteld, meestal door Jan Mens zelf, aan wie het maar horen wilde.² Hij had vele jaren in biljartfabriek Wilhelmina gewerkt en was daar in de crisisjaren buiten de deur gezet. Als J. Rebel had hij in die tijd reportages gepubliceerd, maar zijn echte entree in de letteren maakte hij in 1938 met het winnen van een prijsvraag: hij zond het manuscript van *Mensen zonder geld* naar uitgeverij Kosmos en werd vereerd met de 'Kosmos Eerstelingen Prijs'. De roman, die daarvoor al een vergeefse rondgang langs verschillende uitgevers gemaakt had, werd onderscheiden door een jury onder voorzitterschap van Dirk Coster. In interviews en recensies werd steeds maar weer het verhaal gedaan van Mens' plotselinge succes in 1938 en steeds weer werd zijn schrijven vergeleken met het werk dat hij voor die tijd verrichtte.

Die reputatie van vakmanschap die velen in het herrijzend Nederland aansprak en het optimistisch realisme van zijn vertellingen, waarin doorzetten beloond wordt, zorgden ervoor dat hij als een echte volksschrijver een ereplaats verwierf in de kleine boekenkasten van Nederlanders die na gedane arbeid een goed verhaal wilden lezen. In de boekenkasten van Nederlanders die hun eerste welvaart zichtbaar maakten met een luxe die hun ouders zich niet veroorloofd hadden: boeken! Mens werd als Herman de Man, Antoon Coolen en A. den Doollaard een auteur van omnibussen.³ Zoals wel vaker wekten de grote oplagen allengs de verdenking van oppervlakkigheid.

Toonaangevende recensenten als Jan Greshoff en Kees Fens veegden de vloer aan met Mens: wat hij schreef, was geen literatuur, maar maakwerk. In recensies van Mens' werk is een zekere vooringenomenheid onmiskenbaar: zijn verleden als vakman effent daarin vaak de weg voor een belastende vergelijking, zijn schrijven is wel vakwerk, maar geen kunst, de ziel ontbreekt. Het negatieve oordeel over successchrijvers als Mens is niet geheel los te zien van het lot van schrijvers als Van het Reve, Hermans en Mulisch, schrijvers die in de kritische kolommen dan wel op instemming mochten rekenen, maar de boekhandel met winkeldochters lieten zitten. In gezaghebbende literaire kringen werd op Mens zelfverzekerd neergekeken.

Welbeschouwd was de ontmoeting tussen Mens en Wolff een riskant avontuur. Het was een ontmoeting tussen een schrijver van het volk en een schrijfster, die na haar dood de lieveling van wetenschap en vrouwenbeweging geworden was. Aan pogingen om Wolff en Deken schrijfsters van het volk te maken, had het de voorbije decennia niet ontbroken. De reeks van herdenkingen en de lancering van *Sara Burgerhart* als klassieke tekst in 1905 door de Wereldbibliotheek zorgden voor bekendheid van de schrijfsters, maar het was vooral een bekendheid van school, van het literatuuronderwijs op school en academie.

In oktober 1953 was de roman van Mens gereed en de schrijver liet zich interviewen door *De Maasbode*, de krant die de lezers een anderhalf jaar daarvoor al opgewarmd had met berichtgeving over Mens' verblijf in de pastorie van dominee Wolff. Het vraaggesprek is in tal van opzichten informatief. De vraagstelling was van een

beleefdheid, die tegenwoordig snel voor serviliteit doorgaat, en de antwoorden kenmerkten zich door grote argeloosheid.

De eerste vraag die Mens gesteld werd, luidde: 'Hoe bent u tot het schrijven van de roman 'Elisabeth' gekomen?' Mens' antwoord roept een gezellige huiskamer op, waar de schrijver tevreden zijn pijp rookt en de vermoeide voeten op een bankje laat rusten: 'Wel dat is merkwaardig gegaan', aldus de ondervraagde schrijver, die vervolgens - niet gehinderd door een interrumperende interviewer - in alle kalmte de voorgeschiedenis van zijn roman mocht vertellen. Het was begonnen met Anne Mulder, de schrijfster van *Zeven eeuwen Nederlandse levenskunst*, die aan Mens gezegd had dat ze op reportage naar de Beemster wilde gaan. Waarheen zou ze dan moeten gaan? Mens noemde de Beemster pastorie en ging met Anne Mulder mee. Zo had hij de wereld van Betje Wolff leren kennen en zo was het plan gerijpt om aan haar een roman te wijden:

Nadien ben ik zelf gaan snuffelen in Betje's verleden - een fascinerende bezigheid, die tot gevolg had dat ik haar heel anders ben

gaan zien dan voorheen. [...] Ik had altijd gedacht, dat ze een van die vervelende oude vrijsters was, waar de jeugd van onze middelbare scholen mee geplaagd wordt. Niets is minder waar! Betje Wolff was een ontzaglijk geestige en strijdbare vrouw, die na een amoreus avontuur te Vlissingen, haar geboortestad, op twintigjarige leeftijd met de anderhalf maal zo veel oudere dominee Wolff trouwde. Een roman in optima forma!⁴

Het is opvallend dat Mens zich tegen vrijwel hetzelfde beeld van Wolff en Deken verzette als onlangs Kees 't Hart, die bij herhaling betoogde met zijn roman *Ter Navolging* de schrijfsters te hebben willen bevrijden uit de kluisters van de braafheid. Dat was en is kennelijk de reputatie van Wolff en Deken: bejaarde tuthola's. Wie over beiden schrijft, moet de schrijfsters eerst hervormen in brutale meiden die de kalme wereld van de achttiende eeuw op stelten zetten.

Mens vertelde hoe hij allereerst naar Vlissingen trok en er naar 'bijzonderheden' speurde en met zijn vrouw nadien enige tijd in de pastorie in de Midden-Beemster woonde. Hij zag er de kerkelijke registers, die door dominee Wolff waren bijgehouden:

Toen pas leerde ik begrijpen wie die Betje Wolff eigenlijk is geweest - zij trok mij aan, ik kon aan haar verleiding niet weerstaan.

Jan Mens was niet de eerste die voor de charmes van 'de kleine Betje Wolff' bezweek. In de negentiende eeuw was Johannes van Vloten als een blok voor haar gevallen: hij noemde haar in 1880 de 'schalkse jonge schrijfster' en erkende dat zijn hart 'terstond' voor haar gewonnen was. Mens was ook niet de laatste die zich liet inpalmen door Betje Wolff. In zijn 'Ode aan Betje Wolff', gepubliceerd in *De Groene Amsterdammer* van 5 november 2004, riep Kees 't Hart nog uit:

Ik was haar minnaar voor wat jaren
Ze gunde mij haar hart en ziel en stem
En haar geheimen ze lachte om mijn
Hardnekkig overdreven dweeplust

Andere schrijvers over Betje Wolff - Busken Huet, Johannes Dyserinck, Johanna Naber, Hendrika Ghijsen, P.J. Buijnsters - wijdden maanden, sommigen zelfs vele jaren aan Wolff en Deken, maar zij hielden hun 'dweeplust' in zacht bedwang en flaptten er geen liefdesverklaringen uit.

De roman *Elisabeth* gaf het ware levensverhaal van Betje Wolff, zo beweerde Mens. 'Echter: mijn waarheidsbegrip kan anders zijn dan dat van een historicus.' Bescheiden en dienstbaar zei hij te hopen dat zijn roman de veronachtzaamde Betje Wolff 'nader tot het Nederlandse volk' zou brengen.

Zijn liefde voor Betje Wolff ging nog verder. In exemplaren van de roman werd een vlugschrift gestoken, waarin Jan Mens zijn lezers en lezeressen met vorstelijke zwier toesprak als 'Geliefde Landgenoten'. De schrijver had een plan en dat plan had betrekking op de pastorie te Midden-Beemster. Voor die pastorie had hij een zwak: 'Ik ben er thuis.' Hij vertelde zijn lezers hoe hij er gelogeed had en hoe hij genoten

had van het uitzicht. Hij was in het boekenkamertje van Betje Wolff zo thuis dat zijn fantasie de vrije loop gegund werd:

Elisabeth lijkt er even uitgewipt, doch kan zo weer tegenover mij gaan zitten, de levendige ogen schalks op mij gericht, haar geestige conversatie onderlijnend met een gracieus gebaar ...

Jan Mens in de pastorie te Midden-Beemster. Collectie Letterkundig Museum.

Deze historische ervaring gunde Mens meer lezers van de roman en bezoekers van de pastorie. Graag ondersteunde hij daarom het plan van het Beemster Genootschap 'Jan Adriaenszoon Leeghwater' om 'het in de kern nog zeer solide huis', waar Betje Wolff en haar dominee achttien jaar gewoond hadden, te restaureren en in te richten, 'met het doel letterlievend Nederland hierin een hartelijke ontvangst te bereiden'.

Mens vroeg zijn lezers om met een kleine bijdrage de restauratie en museale inrichting te ondersteunen. Hij verzekerde dat het geld in goede handen zou komen - 'niet in de mijne dus', grapte hij. Als tegenprestatie zou hij zijn goedgeefse lezers een 'door mij persoonlijk gesigeneerd bewijs van erkentelijkheid' zenden.

De roman *Elisabeth* - te koop voor zeven gulden, gebonden voor f 8,90 - beschrijft het leven dat Betje Wolff deelde met haar oude dominee. Het avontuur begint met de tocht van dominee Wolff naar Zeeland. Hij beklagt zich op de boot peinzend over zijn afhankelijkheid, de plaatselijke regenten bepalen de grenzen van zijn vrijheid van preken. Al zuchtend hekelte hij de 'hoge heren', met wie het zo kwaad kersen eten is. Van de weeromstuit verlangt de dominee er 'in stilte' naar om een meeuw te zijn.

In de roman wemelt het daarna van de vogels: de papegaai kakelt vrijmoedig, de pauw paradeert vol trots en de duiven scheren in Amsterdam om de trans van de Westertoren. De ornithologie culmineert in de roman in een vergelijking, die Betje Wolff zich na lezing van *Emile*, de in Nederland verboden vrucht van Rousseau, veroorlooft. Een vergelijking tussen de dominee en de kunstenaar, een vergelijking dus eigenlijk tussen Adriaan en Elisabeth:

Neen, God hield niet alleen predikanten ter beschikking, ook de kunstenaars stonden in Zijn dienst. Zij behoeften geen geliefd Systema op te lappen, noch op de preekstoel een van buiten geleerde rol te spelen. Zij waren vrij als vogels in de lucht, als een vlugge spiegeling op het water ...

Zo is *Elisabeth* een roman over het verlangen naar vrijheid en onafhankelijkheid. De roman besluit met de dood van dominee Wolff: kort voor zijn laatste snik, op de laatste pagina van de roman heet het dat de vrijheid voor Betje Wolff in zicht kwam. Die nieuwe vrijheid begint met haar brief aan Aagje Deken en de verwachting dat zij spoedig zou komen.

In het beeld dat Mens van de tijd van Betje Wolff tekent, domineert de onwaarachtigheid. Overal wordt vreemdgegaan, alom machtsmisbruik en hypocrisie. In die wereld is Betje Wolff één en al eerlijkheid, authenticiteit. Dat wordt vooral duidelijk in dat wat vaak als een sleutelscène in haar levensverhaal gezien wordt: de kortstondige affaire met de knappe vaandrig. Waar de affaire in biografieën, zoals die van Hendrika Ghijsen, met pudeur beschreven wordt, daar lijkt Betje Wolff in de roman van Mens er geen genoeg van te krijgen om de 'one night stand' in geuren en kleuren te verhalen. Alleman vertelt zij van haar misstap. Dat lijkt verspilde moeite, omdat iedereen er al van weet: achterklap is haar gevolgd. In haar verhalen kleurt ze het roddelverhaal echter amoreus bij door bij de herinnering andermaal te blozen. Weliswaar kennen haar verhalen niet het felle realisme, dat in die jaren in het proza aarzelend in de mode kwam, niettemin kiest zij bewoordingen die veel

suggereerden en weinig te raden lieten. Mens' waarheidsbegrip verschilde van dat van de historicus, dat bleek.

Interessant is ook de manier waarop Mens het motief van het moederschap en dat van de hevige vrouwenvriendschappen met elkaar verbindt. In *Dapper vrouwenleven*, de biografie die een jaar na Mens' roman verscheen, suggereert Hendrika Ghijsen een kinderwens. Op zolder vindt Betje Wolff in de biografie een wieg en een kinderstoel. Ook in de roman ontdekt de jonge echtgenote een wieg, een kinderstoel en 'een vuurmand met een groen kleed', de attributen van een gelukkig moederschap. In de biografie wordt geconcludeerd dat wieg en kinderstoel bij Betje Wolff 'verwachtingen' wekten 'van een blijde mogelijkheid ...' Mens geeft in zijn roman de kinderwens van Betje Wolff weinig kans van slagen: geen 'blijde mogelijkheid', maar 'een vervlogen illusie', een sprookje. Dar sprookje was het sprookje van Assepoester: 'Assepoester, gekust door de prins. Een grandioos feest op het kasteel, zij leefden nog lang en gelukkig ...' Uit het sprookje, zoveel is wel zeker in de roman van Mens, was Betje Wolff verjaagd: de vaandrig was haar prins en na één dolle nacht was het sprookje over. Er is in de nabijheid nog wel een grijpgrage dijkgraaf Alewijn,

die even als eenzame droomprins verschijnt, maar zijn betovering is niet sterk genoeg om Elisabeth weer in sprookjes te laten geloven.

Als het sprookjesachtig karakter al verwerkelijking van het moederschap hindert, dan vormen de drankzucht en de bedaagdheid van dominee nog twee toegevoegde beletselen. De oude Wolff wordt al kort na zijn aankomst in Vlissingen getekend als een man die niet spuugt in het hem ingeschonken glas wijn. Bij de voorbereiding van zijn preken kan dominee niet zonder vuurwater. In de huwelijksnacht is dominee dan ook onbekwaam. Zijn morsige drankzucht, waarvoor overigens in de ter beschikking staande bronnen geen begin van aanwijzing te vinden is, wekt de walging van Elisabeth. ‘Zijn pruik was scheefgezakt, er liep een straaltje kwijl uit zijn mond.’ Enkele jaren later verliest hij zijn tanden en brengt niet veel meer dan wat gemummel voort. Met buurvrouwen bespreekt zij verder openhartig het onvermogen van haar man: hij is meer dominee dan minnaar. Aansporingen om het genoegen elders te zoeken, legt zij naast zich neer.

De ouderdom van haar man en het besef van eigen veroudering wekken in haar het ontembaar verlangen jong te zijn. In een twistgesprek met haar dominee laat zij in haar kaart kijken:

‘Ik wil zo graag jong zijn, Wolff,’ fluisterde zij hees. ‘Versta je, jóng. Ik zou willen zingen en bloeien en vruchtbaar zijn ...’

Die jeugd verschijnt in de gedaante van anderen. Vriendinnen dienen zich aan bij de domineesvrouw. De eerste is de nogal geëxalteerde Anna van der Horst, uit Enkhuizen. Na allerlei onverkwikkelijke scènes vlucht deze Anna weg van haar ouderlijk huis en zoekt haar heil in de Beemster. Het lijkt Elisabeth dan ‘of het meisje haar eigen dochter was’. In de vriendschap ontwaart Mens zo vermomd moederschap.

Behalve moederschap is er herkenning. De vlucht van Anna roept herinneringen op aan haar eigen nachtelijke escapade. Maar er is vooral Anna's verlangen vrij te zijn: ‘Ik wil mijn eigen leven bouwen, ik stik te Enkhuizen.’ Deze nieuwe vriendschap beleeft balletten in négligé en babbeltjes over de degeneratie van het mannelijk geslacht. Als de twee vriendinnen dan ook nog op stap gaan, worden ze hoofdschuddend gadeslagen door Knelia, de dienstbode. Zij verzucht: ‘Als daar geen liefde achter zit, dan breekt m'n klomp’.

Zo is er verschil tussen wat Betje Wolff beleeft en wat anderen menen te zien. Dat is ook de kern van de kwestie in haar huwelijk: de tegenstelling tussen jeugd en ouderdom, tussen onverschrokken eerlijkheid en plooierij, de tegenstelling ook tussen Romantiek en Verlichting. Een aantal keren vervroegt Mens de komst van de Romantiek om het karakter van Betje Wolff te kunnen typeren. Dominee Wolff staat dan voor de Verlichting, die voor die gelegenheid lauw is en arm aan hartstocht.

Kort na verschijning oogstte de roman een aantal negatieve besprekingen. In *Het Vaderland* deed Jan Greshoff de roman de eer van bespreking aan, al was het dan een voorspelbaar negatieve: de roman ‘mist alles wat een boek tot een goed boek kan maken’, veel ijver en wilskracht, weinig inzicht en ingeving.⁵ Zo waren er nog enkele andere honende recensies. In de *NRC* werd de loopbaan van Mens in herinnering geroepen om de verwachting te rechtvaardigen dat de beschreven Betje Wolff ongetwijfeld geen ‘aanvaardbare Betje Wolff’ zou zijn. De inspectie van het

kinderwiegie en dominees drankzucht werden gehegeld. Mens had het karakter van zijn heldin verfraaid en vergoelijkt zodat de eigentijdse lezer(es) zich gemakkelijker met haar zou kunnen vereenzelvigen. Uitsmijter was de voorspelling dat de roman een vervolg zou krijgen en uiteindelijk het eerste deel van een trilogie zou zijn.⁶ De ‘trilogie’ werd na de Tweede Wereldoorlog door de geletterde elite geassocieerd met eenvoudige lezers, wier smaak onderontwikkeld was.

Het is moeilijk om na een halve eeuw dit oordeel geheel te delen. Een geweldige roman is *Elisabeth* niet. Van geen enkel personage gaat de uitnodiging tot vereenzelving uit. De personages blijven houterig, de tegenstellingen tussen de personages schematisch en de psychologie is hier en daar bizar. Betje Wolff weet bijvoorbeeld ternauwernood aan de verkrachting door de dijkgraaf te ontkomen, maar een bladzijde later keuvelt ze er met dezelfde lustig en goedgehumt op los. Al die vogels zijn wel wat veel van het goede. En toch is *Elisabeth* een aardige roman en roept de kritische neerbuigendheid van 1953 de neiging wakker om het voor de roman op te nemen. De roman geeft hoe dan ook een interessant naoorlogs beeld van Betje Wolff.

Nog voordat Jan Greshoff zijn vernietigend vonnis had uitgesproken, was Jan Mens in correspondentie geraakt met Henk Höweler.⁷ Höweler was bibliothecaris van de Vrije Universiteit en een van de weinigen die in die dagen niet overschreven wat anderen over de literatuur van de achttiende eeuw al hadden opgeschreven.⁸ Met zijn interventie had hij ervoor gezorgd dat er in 1953 door de Maatschappij plannen werden gesmeed voor een Wolff-en-Dekenherdenking in het daaropvolgend jaar. Hij verrichtte archiefonderzoek ‘betreffende Aagje Deken, Betje Wolff en personen uit haar kring’ en wie zich destijds met Wolff en Deken bezig hield, kruiste vroeg of laat het pad van Höweler. Mens laat! In zijn *Elisabeth* noemde hij de door Dyserinck in 1904 verzorgde editie van de brieven van Wolff en Deken als enige bron. Van die bron, erkende hij, had hij ‘een tamelijk vrijmoedig gebruik’ gemaakt. Het werk van Höweler vermeldde hij niet.

Van wie het contact uitging, is niet duidelijk. Vermoedelijk van Höweler, die Mens - blijkens het bewaarde antwoord van 10 december 1953 - een aardige brief moet hebben geschreven. In zijn brief berichtte Mens dat hij Höwelers *Archivalia* uitgebreid bestudeerd had, te meer omdat hij van plan was de roman ‘te besluiten met een tweede deel: “Elisabeth en Agatha”’. De *NRC*-recensent had dus gelijk met zijn vermoeden van een vervolg, de plannen zouden naar het idee van Mens niet resulteren in een trilogie maar in een tweeluik.

Voor de nieuwe roman was de episode die beide schrijfsters in het Franse Trévoux doorbrachten essentieel, zo meende Mens. Hij wilde ter voorbereiding van de roman ‘dezelfde tocht [...] maken als Betje en Aagje’. Veel hoop in de archieven bijzonderheden te vinden had Mens niet. Hendrika Ghijsen, met wie Mens kennelijk contact had, had hem verteld dat zij op haar artikeltjes in het lokale *Trévoux-Libre* nimmer respons kreeg. Hij zei zich te willen bepalen tot zijn eigen bijzondere vorm van research:

Enfin, in elk geval ga ik veel kiekjes maken, oude kaarten opduiken: een snuffelaar vindt altijd aardige dingen. Ik kan nooit schrijven via de kaarten alleen, ik moet altijd ter plaatse zijn geweest.⁹

Mens zegt te betreuren dat hij de reis naar Trévoux met de auto zal maken. De tocht maakte hij ‘liefst per woonwagen, een wagen met een mak paard ervoor’. Onwillekeurig is de associatie met Pipo, de clown uit de boeken van Wim Meuldijk, die per woonwagen de kinderwereld binnenreed.

Het contact tussen Mens en Höweler kenmerkte zich door grote hoffelijkheid en waardering voor elkaars verdiensten. Nergens hoefde Mens zich te wapenen tegen de agressie, die in de kritieken heerste. Hij schreef vrolijke en argeloze briefjes aan Höweler. Begin januari 1954 bezocht hij Höweler en zijn vrouw in hun huis in Laren. Bij die gelegenheid had Höweler de vrijheid genomen om Mens zijn correcties in *Elisabeth* door te geven. Mens dankte hartelijk daarvoor en zegde toe er voor de vierde druk van de roman zijn voordeel mee te doen. Een maand later schreef Mens dat hij van de correcties ‘ongeveer 80 procent’ had kunnen gebruiken. Sommige correcties had hij gelaten, zij waren ‘te ingrijpend’.¹⁰

Intussen was het jubeljaar 1954 aangebroken en in het najaar nam Mens deel aan diverse Wolff-en-Dekenfestiviteiten. Bij een aantal van die festiviteiten troffen Mens

en Höweler elkaar. Mens verrijkte de Wolff-en-Dekenboekenplank dat jaar met een bloemlezing, 'een tuiltje gerijmd en ongerijmd proza

uit de hof van Betje Wolff': *Letterlust op Kipperust*. Deze bloemlezing, die bij Mens' vaste uitgeverij 'Kosmos' uitkwam, bevatte werk van Betje Wolff uit de jaren die in *Elisabeth* beschreven waren. *Elisabeth* was in november toe aan een zesde druk en Mens zei niet te willen mopperen.¹¹ Het enthousiasme voor een vervolroman was intussen geslonken. Hoewel Mens uitriep dat 'die 18e eeuw' zo interessant was, lagen de 'tien jaar Trévoux', waarover zo weinig bekend was, hem te zwaar op de maag.

Over zijn darmen schreef Mens in december 1955: een darmstoornis had hem tot vaste klant van de internist gemaakt. Hij was bijna tien kilo afgevallen en had nogal wat van zijn energie verloren. Tot overmaat van ramp was zijn vrouw door haar rechterknie gezakt. Al die ellende leidde Mens tot een bekentenis:

Nu mis ik net de moed om mij op een nieuwe historische roman te werpen: ik denk nog steeds aan Betje en Aagje. [...] Jammer is, dat van het verblijf in Frankrijk bijna niets bekend is, tien jaar zou ik moeten overbruggen zonder steunpunten in de historie. Misschien komt het nog eens zover ...¹²

Het kwam er niet van. Mens bewerkte wel nog voor het damesblad *Margriet* klassieke boeken uit de wereldliteratuur en zo bevestigde hij voor kritische waarnemers de reputatie die hem van lieverlede gegund was: die van volksschrijver, van vakman die door de hoeders van de goede smaak in de wereld van de Echte Literatuur tot ongewenste vreemdeling was verklaard.

Jan Mens deed zijn best om net te doen of hem dat gebrek aan kritische waardering niet stak. Hij zei tevreden te zijn met de geweldige verkoop van zijn boeken - hij had het onwaarschijnlijke aantal van een miljoen verkochte boeken gehaald -, met de zilveren medaille die de stad Amsterdam hem schonk. De belangstelling en gulhartige hulp van Henk Höweler zal hem veel deugd hebben gedaan. Intussen had hij in *Elisabeth* de zoetheid van de wraak al gesmaakt door dominee Wolff in gedachten de staf te laten breken over 'het slag der pedante beoordelaars dat, miskend als kunstenaar, op zijn beurt andere kunstenaars, die succes hebben, hooghartig afwijst'.

In de reacties op zijn dood tekenden zich twee uiteenlopende reacties af: verdriet over de dood van de Geliefde Volksschrijver en de kritische afrekening met een schrijver die er niet toe deed. Wie nu de hardvochtige afscheidswaarderen leest, die Kees Fens in *De Tijd* aan Mens wijdde,¹³ zal moeilijk aan de verleiding ontkomen om sympathie te voelen voor deze schrijver die schreef voor duizenden lezers.

Voor een schrijver die in Betje Wolff het verlangen naar vrijheid en jeugd verbeeldde en er met dominee Wolff naar verlangde een meeuw te zijn. Voor een schrijver die zich wilde verplaatsen in een sprookjeswereld: op een avontuurlijke tocht door het leven, 'liefst per woonwagen, een wagen met een mak paard ervoor'.

Het dubbelportret van Betje Wolff en Aagje Deken, een gravure van A. Cardon naar W. Neering. Het portret werd in 1784 in de bundel Fabelen opgenomen, maar was ook apart te koop.

Eindnoten:

- * Met dank aan Myriam Everard en prof. dr. P.J. Buijnsters, die me materiaal voor deze bijdrage reikten.
- 1 Mieke Aerts, “‘Een rondedans om het gedenkstuk’”. Wolff en Deken als nationaal monument’, in: Peter Altena en Myriam Everard (red.), *Onbreekbare burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken* (Nijmegen 2004), p. 40.
- 2 A. Lammers, ‘Jan Mens (1897-1967)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland 4* (1994), p. 325-3327 geeft in kort bestek een goed overzicht van Mens' leven en werk en een puntige bepaling van Mens' betekenis.
- 3 Ton Anbeek, ‘Literatuur in paperbackvorm veroverd de markt’, in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993), p. 752-753 over het succes van de vertellers en de geringe weerklank van de vernieuwers.
- 4 *De Maasbode*, 17 oktober 1953, aan de vooravond van de presentatie van het boek. Fotokopie in knipselverzameling Letterkundig Museum Den Haag.
- 5 *Het Vaderland*, 19 december 1953. Knipselverzameling Letterkundig Museum Den Haag.
- 6 *NRC*, 7 november 1953. Knipselverzameling Letterkundig Museum Den Haag.
- 7 Briefwisseling Jan Mens-H.A. Höweler. Letterkundig Museum Den Haag, Aanwinsten 13 492 (schenking P.J. Buijnsters).
- 8 P.J. Buijnsters, ‘Hendrik Arnold Höweler 1899-1976’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1976-1977*, p. 71-81.
- 9 Briefwisseling Jan Mens-H.A. Höweler, brief Mens d.d. 10 december 1953.
- 10 Vergelijking van drukken van *Elisabeth* werpt ongetwijfeld licht op het type correcties dat Höweler aanbracht. Een dergelijk vergelijkend onderzoek heb ik niet uitgevoerd.
- 11 Briefwisseling Jan Mens-H.A. Höweler, brief Mens d.d. 15 november 1954. Uiteindelijk zou het lange tijd bij die zes drukken blijven, pas in 1964 kwam een zevende druk op de markt.
- 12 Idem, 30 december 1955.
- 13 *De Tijd*, 4 november 1967: het ontbrak Mens aan ‘esprit’, zo wist Fens, die kennelijk zo weinig rekende op tegenspraak dat hij niet de moeite nam om dat aannemelijk te maken. In de necrologie wordt de kroon gespannen door de mededeling dat Mens wel een aardige man geweest schijnt te zijn.
Duidelijker gebrek aan belangstelling voor de man die uitgeleide gedaan wordt, is niet goed mogelijk.

Bloem neemt afstand van Baudelaire

Jos Buurlage

In 1921, het jaar van zijn debuut *Het verlangen*, publiceerde J.C. Bloem in *De Gids* een artikel over Baudelaire, ter gelegenheid van diens honderdste geboortedag.¹ Deze hommage aan een grote Franse voorganger laat zich tevens lezen als een poëtisch programma van de debutant.

Bloem steekt zijn bewondering voor Baudelaire niet onder stoelen of banken. Al in de tweede alinea stelt hij: ‘Baudelaire ligt mij na aan het hart, als slechts weinigen.’ Bloem heeft een tweeledig doel: ‘enkele woorden van devotie’ spreken en Baudelaire verdedigen. Niet tegen de bestrijders, maar tegen het overgrote deel van de bewonderaars. Deze laatsten leggen, in Bloems ogen ten onrechte, misleid door het turbulente leven van Baudelaire en de rechtszaak over de eerste druk van *Les fleurs du mal*, de nadruk op de morbide, perverse en satanische kanten van zijn poëzie.

Bloem huldigt Baudelaire als *romanticus*. Hij stelt dat de Romantiek geen nieuwe waarden aan het leven heeft toegevoegd, ‘om de eenvoudige reden, dat dit onmogelijk is’. Maar de romantici hebben, aansluitend bij de Pléiade, het classicisme verdringend, de juiste vorm gevonden om een levensgevoel dat van alle tijden is, uitdrukking te geven. En degene die hier rond 1850 het best in slaagde, was, aldus Bloem, Baudelaire.

Wat hij in zijn Franse voorganger bewondert, maakt Bloem duidelijk door een reeks favoriete gedichten te noemen. Zoals ‘La Chevelure’, ‘Le Balcon’, ‘Reversibilité’, ‘Confession’, ‘Harmonie du soir’, ‘L’invitation au voyage’, ‘Chant d’automne’, ‘Moesta et errabunda’, ‘Le jet d’eau’ en ‘Recueillement’: gedichten waarin een ikfiguur zich richt tot een geliefde of aanbedene en mijmert over

verwijdering, vergankelijkheid, melancholie, de levensreis, de naderende dood en de tocht naar een ideaal land, gesitueerd in de oriënt. Maar ook 'Le Cygne', waarin de ikfiguur, die in Parijs op een plek waar een dierenpark heeft moeten plaatsmaken voor nog te realiseren nieuwbouw, een achtergebleven, ontheemde zwaan aantreft. Hij richt zich tot Andromache en zegt dat al die veranderingen in Parijs zijn zwartgallig wezen onberoerd laten. 'Le Cygne' behoort in *Les fleurs du mal* tot de afdeling 'Tableaux parisiens'. Bloem neemt in zijn rijtje favorieten uit deze afdeling geen gedichten op die de dynamiek en hectiek van het moderne Parijs weergeven, maar wel twee titelloze gedichten, het ene over een herinnering aan het huis uit de jeugd, het andere over het lot van een gestorven trouwe dienstster die meer dankbaarheid had verdiend. Bekende romantische thema's dus. Dat geldt ook voor 'La mort des amants' en 'La mort des pauvres', die handelen over vergankelijkheid en de verlossing van de dood. Zeker ook voor het lange slotgedicht van *Les fleurs du mal*, 'Le voyage', waarin veel voor Baudelaire kenmerkende motieven samenkomen: de fantasie van het kind, het leven als een zeereis, slechte relaties, zwerven, onrust, verveling, walging, verlangen, de nooit eindigende zoektocht naar een paradijs, opium en de verlokking van het nieuwe leven na de dood. Een dissonant in deze reeks is 'Le reniement de Saint Pierre', waarin de door Bloem niet gewaardeerde satanische Baudelaire, zij het niet al te geprononceerd, naar voren komt: de ikfiguur, walgend van de wereld, verloochent, net als Petrus, Christus. Bloem besluit zijn artikel met de slotstrofe uit 'Les Phares', het gedicht waarin Baudelaire, verwijzend naar grote kunstenaars uit het verleden, stelt dat kunst op eminente wijze getuigenis aflegt van de menselijke waardigheid, als een hete traan die na eeuwen van omzwervingen zal sterven aan de oever van Gods oneindigheid.

In deze reeks favorieten van Bloem komt Baudelaire naar voren als een dichter die zijn stof voornamelijk haalt uit de schatkamer van de klassieke romantiek en de zwarte romantiek links laat liggen. Als een vertolker van het eigentijds, modern levensgevoel, die echter niet naar actuele gebeurtenissen of ontwikkelingen verwijst. Als een kunstenaar die zijn meesterschap toont door de perfecte verwoording van gevoelens, thema's en motieven die

van alle tijden zijn. In deze door Bloem gevormde Baudelaire heeft de dichter van *Het verlangen* zijn eigen poëtica geprojecteerd. Ook hij heeft immers royaal geput uit de bron van de klassieke romantiek. Ook hij vertolkt een levensgevoel dat voor veel lezers rond 1920 herkenbaar zal zijn geweest, zonder dat hij bijvoorbeeld concreet verwijst naar de Eerste Wereldoorlog. En zijn late debuut is voor een groot deel te verklaren door het eindeloos polijsten van gedichten, om zo dicht mogelijk bij de volmaakte uitdrukking te komen.

Kamerbeek sprak er al zijn verbazing over uit dat Bloem dit artikel over Baudelaire niet heeft opgenomen in zijn *Verzamelde beschouwingen*, die in 1950 verschenen.² Opmerkelijk is dat Bloem een ander opstel over Baudelaire met een veel kleiner bereik daarin wel opnam: 'Een Amerikaanse Vertaling van Baudelaire', geschreven in 1936.³ Deze tekst kreeg extra status door plaatsing, met zes andere opstellen, in de bundel *Poëtica*, verschenen in 1969, drie jaar na de dood van Bloem. Samensteller

Johan Polak, die Bloem en zijn levensgezellin Clara Eggink goed kende, heeft met opname van deze tekst ongetwijfeld gehandeld in de geest van de auteur.

Bloems beschouwing betreft een vertaling door Edna St. Vincent Millay en George Dillon. Hij is er niet enthousiast over. De vertalers hebben naar zijn mening terecht als uitgangspunt gekozen dat men bij het vertalen van poëzie rekening dient te houden met de poëtische traditie van het taalgebied waarin

de vertaling verschijnt. Daarom hebben zij Baudelaires Franse alexandrijnen niet vertaald in Engelse alexandrijnen, die een heel ander effect zouden sorteren, maar in verzen met vijf heffingen⁴ en daartussen een wisselend aantal lettergrepen. Bloem vindt het resultaat rommelig en denkt dat de vertalers niet genoeg oog hebben gehad voor de poëtische traditie van het Angelsaksisch taalgebied: ze hadden moeten kiezen voor zuivere vijfvoeters.

Een tweede belangrijk bezwaar van Bloem geldt het moderniseren van Baudelaire. De vertalers hebben in zijn ogen Baudelaire veramerikaniseerd door zijn negentiende-eeuwse Frans te vertalen in eigentijds, bijna modieus idioom en door begrippen toe te voegen die duidelijk maken dat er sinds Baudelaire een meer liberale seksuele moraal is ontstaan. Onjuiste ingrepen, volgens Bloem, omdat Baudelaire een echte romanticus is. Met andere woorden: een dichter uit een andere tijd die men niet moet moderniseren, maar laten spreken in een taal en terminologie die bij zijn tijd past.

Presenteerde Bloem Baudelaire in 1921 als de beste vertegenwoordiger van een cultuur die van alle tijden is, dus literair gezien als een tijdgenoot, vijftien jaar later benadrukt hij dat zijn illustere voorganger deel uitmaakt van een cultuur die inmiddels tot het verleden behoort. Dit gewijzigde standpunt van Bloem kan verklaren waarom het artikel uit 1921 geen plaats kreeg in de *Verzamelde beschouwingen* en dat uit 1936 wel.

Bloem heeft zich als dichter sinds *Het verlangen* dusdanig ontwikkeld dat de in 1921 over Baudelaire naar voren gebrachte opvattingen niet zouden kunnen functioneren als een poëtisch programma dat past bij bundels als *Media Vita* (1931) en *De nederlaag* (1937). Van de 57 gedichten in *Het verlangen* zijn er 45 geschreven in de ikvorm en 4 in de wijvorm. Net als de meeste van Bloems favorieten uit *Les fleurs du mal*. *Media Vita* bevat 23 gedichten. Daarvan zijn er 4 in de ikvorm en 3 in de wijvorm geschreven. Van de 30 gedichten in *De nederlaag* hebben er 6 de ik en 4 de wijvorm. Deze verschuiving hangt samen met het afnemend narratief karakter van Bloems poëzie. *Het verlangen* kent vele verhalende gedichten, die zich laten vergelijken met een aantal door Bloem bewonderde gedichten van Baudelaire. Titels als ‘De avonturier’,

‘De bedelaar’ en ‘De dwaze maagd’ spreken voor zich. In zulke romantische vertellingen past een ikverteller. In het latere werk van Bloem domineren kortere gedichten waarin de realiteit op een meer abstract niveau wordt benaderd. Hier treffen we doorgaans geen verteller met een eigen profiel aan, maar een vertelinstantie, die registreert, afstand houdt, vooral groepen in beeld neemt en stellingen poneert over de essentie van het leven. In zijn lezing *Terugblik op de afgelegde weg* uit 1953 heeft Bloem zelf een verband gelegd tussen de kortere en minder overdadige vorm van zijn latere gedichten en een toegenomen inzicht. Hij verwijst daarbij naar een eerder gedane uitspraak: Dichten is afleren.⁵

Illustratief voor Bloems ontwikkeling is zijn omgang met de moderniteit. *Zijn* Baudelaire is de romanticus pur sang, niet de kroniekschrijver van het Parijse stadsleven, de dandy en de decadent. De vroege Bloem mijdt de moderniteit. In het gedicht ‘Loin d’eux’, waarvan hij de titel ontleende aan Baudelaire, neemt de ikfiguur

hartgrondig afstand van fabrieksarbeiders, die hun slaafse werk compenseren met onstuimige liefdes: een laag en middelmatig leven.⁶ De meeste gedichten uit *Het verlangen* zouden zich vele eeuwen voordat ze zijn geschreven, kunnen afspelen. Slechts een enkel element, zoals de trein in 'Huiswaarts reizende', wijst erop dat we ons in de negentiende of twintigste eeuw bevinden. Maar nooit domineren deze gegevens: in de gedichten waarin ze voorkomen,

draait het om mijmeringen die van alle tijden zijn. Heeft Bloem eenmaal het abstractie-niveau en de vormvastheid bereikt die voor hem als gerijpte dichter kenmerkend zijn, dan durft hij ook de moderniteit in zijn werk te incorporeren. Hij heeft er nu macht over. Waar Baudelaire honderden versregels nodig heeft om het Parijs van zijn dagen te schetsen, daar volstaat één strofe in ‘De Dapperstraat’ om Bloems visie op het stadsleven te presenteren, vastgeklonken in zijn sonnet als het water tussen de kaden.

Bloem was geen productief auteur. Het kostte hem steeds moeite om voldoende materiaal voor een nieuwe publicatie samen te brengen. Het zal hem zeker hebben gespeten dat hij zijn stuk over Baudelaire uit 1921 niet kon opnemen in de *Verzamelde beschouwingen*. Maar herdruk van dit opstel zou een miskenning van zijn groei als dichter sinds *Het verlangen* inhouden. Hij zou zichzelf hebben verloochend.

Eindnoten:

- 1 J.C. Bloem, ‘Baudelaire’, *De Gids* 85 (1921), II, p. 161-165.
- 2 J. Kamerbeek, *De poëzie van J.C. Bloem in Europees perspectief*. 2^e dr., Amsterdam 1979, p. 25.
- 3 Waarschijnlijk is dit opstel in de *Verzamelde beschouwingen* voor het eerst in druk verschenen. Johan Polak heeft geen eerdere publicatie kunnen vinden. Zie: J.C. Bloem, *Poëtica*, Amsterdam 1969, p. 83.
- 4 Bloem heeft het over zes heffingen. Dat moet een vergissing zijn. Ten eerste omdat de Engelse pentameter de basis vormt voor de verzen in vertaling, ten tweede omdat uit het gedicht dat Bloem in vertaling citeert, blijkt dat er vijf heffingen per regel zijn. Zie: J.C. Bloem, ‘Een Amerikaansche Vertaling van Baudelaire’, in: *Verzamelde beschouwingen*. 's-Gravenhage 1950, p. 147-152.
- 5 J.C. Bloem, *Terugblik op de afgelegde weg*. 2e dr., Amsterdam 1956, p. 21.
- 6 Het citaat komt uit een van de door Bloem in zijn artikel uit 1921 genoemde gedichten, ‘Recueillement’. In dit gedicht komt Baudelaire als een geestverwant van Bloem naar voren. De *anderen* worden aangeduid als een menigte van laag allooi waarvan men afstand moet nemen.

Over de econoom en romanschrijver Nico J. van Suchtelen (1878-1949)

‘Dat is, overal waar het er op aankomt “huis te houden”’

M.M.G. Fase

Van Suchtelen was in zijn tijd een succesvol auteur. Vooral zijn romans bereikten grote oplagen. Hij was ook een vooraanstaand uitgever. Minder bekend is dat hij in 1911 aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam (de huidige UvA) op een economisch proefschrift promoveerde tot doctor in de staatswetenschappen. Van Suchtelen deed dit ter afronding van zijn studies te Amsterdam en Zürich waar hij

onder andere scheikunde, rechtswetenschappen en psychologie had gestudeerd. Van zijn hand verscheen een viertal romans die bestsellers waren. De vraag die ik in dit opstel wil analyseren is of in dit kennelijk gewaardeerde literaire werk sporen zijn terug te vinden uit Van Suchtelens in bepaalde opzichten opmerkelijke proefschrift.¹ Het gevonden antwoord is verrassend.

De mens Van Suchtelen

Jonkheer Nico J. van Suchtelen werd in 1878 te Amsterdam geboren. Gedurende 1890-1893 woonde hij in het Duitse Hannover, waar zijn vader directeur-eigenaar was van een kalkfabriek, die hij overigens in de jaren 1890 moest sluiten wegens faillissement. Zoon

Nico volgde in Haarlem middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs en legde in 1898 het staatsexamen gymnasium af. In datzelfde jaar ging hij te Amsterdam studeren aan de faculteit der wis- en natuurkunde, waar hij in 1901 het kandidaatsexamen scheikunde behaalde. In zijn Haarlemse jaren leerde hij Frederik van Eeden kennen, die hem aanmoedigde in zijn literaire ambities en hem in 1899 een hut in de kolonie Walden bij Bussum aanbood.² Hier verbleef hij enige tijd en hij combineerde er werk met studie, waardoor hij in 1904 in Amsterdam eveneens het kandidaatsexamen rechten kon afleggen. Vervolgens studeerde hij ook een tijdje in Zürich, waar zijn eerste roman *Quia Absurdum* ontstond. Deze verscheen in 1906 en verwoordt mede zijn ervaringen in Walden. Voor de publicatie van dit boek richtte Van Suchtelen de uitgeverij Maas & Van Suchtelen op. Hoewel zijn eigen boek goed liep, werd deze onderneming geen zakelijk succes. Van Suchtelen legde in 1909 het doctoraalexamen staatswetenschappen af en promoveerde twee jaar later. Vervolgens werd hij particulier secretaris van de Schiedamse industrieel M. de Groot. Hierdoor kwam hij in contact met L. Simons, oprichter en directeur van de Wereldbibliotheek in Amsterdam, die overigens voornamelijk met kapitaal van Simons en De Groot was gefinancierd. Deze uitgeverij stelde zich de verspreiding van goede en niet te dure lectuur onder brede lagen van de bevolking ten doel. In 1913 trad Van Suchtelen in dienst van de Wereldbibliotheek, die ook de rechten op zijn roman uit 1906 verkreeg. Enige jaren later werd hij onderdirecteur naast Simons, waarmee hij niet alleen de eerste gepromoveerde uitgever in Nederland werd, maar ook zijn zakelijke ervaringen als uitgever en auteur kon inzetten voor de Wereldbibliotheek.³ Na de totstandkoming in 1920 van haar eigen behuizing aan de Amsterdamse Admiraal de Ruyterweg bij Sloterdijk betrok hij het ernaast gebouwde woonhuis van waaruit hij de blauwe trams tussen Amsterdam en Haarlem/Zandvoort kon zien voorbijgaan. In 1932 volgde Van Suchtelen de overleden Simons op als directeur. Dit zou hij blijven tot zijn dood in 1949.

Van Suchtelen was een rustige man die zakelijk inzicht paarde aan een intellectuele habitus en maatschappijvisie. In de inleiding tot zijn verzameld werk, dat gedurende 1947-1956 in twaalf delen het licht zag, vatte hij deze visie nog eens samen. Hierin doet hij zich kennen als een sociaal-liberaal die individuele en maatschappelijke verantwoordelijkheid voorop stelt en streeft naar het samengaan van beide. Naast ondernemer-uitgever was hij echter ook auteur, filosoof en vertaler. Zo vertaalde hij Spinoza's *Ethica*, en schreef hij filosofisch getinte beschouwingen waarvan soms ook sporen in zijn literaire werk terugkeren. In de jaren 1930 keerde hij zich met kracht tegen het opkomend nationaal socialisme en gaf daarvan in geschrifte blijk. Van Suchtelen was destijds een veel gelezen auteur. Echter, in de jaren 1950 overkwam hem het lot van vele auteurs en ebde de belangstelling voor zijn werk weg. Afgaande op de uitleenfrequentie in bibliotheken, vermoed ik dat hij, afgezien van zijn Spinoza-vertaling, thans nog nauwelijks wordt gelezen.

Van Suchtelens dissertatie

Het proefschrift van Van Suchtelen ging over de gevoelde behoefte als grondslag van de prijsvorming. Dit is een klassiek onderwerp uit de economische prijstheorie

en kreeg zijn definitieve vorm in 1870-1874 door het werk van de theoretici W.S. Jevons uit Engeland, C. Menger uit Wenen en Léon Walras uit Lausanne. Gelijktijdig maar onafhankelijk van elkaar publiceerden zij hun grensnuttheorie, die een afdoende verklaring biedt van de prijzen van goederen en diensten, maar ook van

lonen en rente. Deze theorie is sindsdien algemeen aanvaard. Kern is de opvatting dat nuttigheid een subjectief gevoel is en geen objectieve eigenschap. Gebruiks- en ruilwaarde vallen daardoor niet altijd samen, wat de klassieke waardeparadox doorbreekt. Maar dat was niet het belangrijkste. De aanschaf van goederen en diensten wordt volgens deze zienswijze bepaald door vergelijking van het extra gevoelde nut - het grensnut - en de gevraagde prijs. Deze grensnutleer kreeg al snel een vaste plaats in de economische handboeken, ook in ons land, en verdrong de verklaring uit de gemaakte kosten. Ondanks de snelle aanvaarding van de grensnutleer vroeg een aantal problemen rond interpretatie en vaststelling van het gevoelde nut nog om uitwerking. Het proefschrift van Van Suchtelen biedt daaraan een bijdrage en analyseert in het bijzonder de vraag naar de betekenis van het subjectieve nutsbegrip voor de maatschappelijke economische waardering.

Drie thema's staan centraal in Van Suchtelens dissertatie. Het eerste is een beknopte samenvatting van de grensnutgedachte. Daarin valt op dat Van Suchtelen zich vooral baseert op Duitstalige literatuur, en dat hij het destijds meest gebruikte Nederlandse handboek van N.G. Pierson zelfs niet noemt. Met zijn eerste thema situeert hij zijn eigen werk binnen het vakgebied en dat is een verplichte figuur voor een academisch proefschrift. Het tweede thema is een oorspronkelijke analyse van het waardebewustzijn en waardegevoel. De benadering van de grensnutschool was volgens Van Suchtelen te abstract en veronachtzaamde de complexe psychologische werkelijkheid. De gewaarwordingsintensiteit, waarvan de gevoelde nuttigheidsbeleving een afspiegeling vormt, is naar zijn oordeel in belangrijke mate onderworpen aan invloeden van buitenaf. Dit betekent dat het misleidend is, in navolging van Jevons, de begrippen lust en onlust symmetrisch als elkaars keerzijde te zien; hij acht dit daarom een ondeugdelijke begrippenpaar. Dit neemt niet weg dat Van Suchtelen een zekere objectiviteit in de subjectieve waardering ontwaart als gevolg van een soort stabilisering van het waardebewustzijn tengevolge van omgeving en ingeburgde gewoontes. Hierdoor krijgt bij Van Suchtelen het sociale element een duidelijke plaats binnen de eenzijdig subjectieve zienswijze van de grensnuttheoretici. Van Suchtelen verbreedt met deze invalshoek het werkkterrein van de economie. Eigenlijk kiest hij daarmee voor een ruim en onstoffelijk welvaartsbegrip in plaats van de in zijn tijd gangbare materiële welvaartsopvatting. Van Suchtelen was daarmee zijn tijd ver vooruit. Ten principale betreft hij hiermee de waardering van arbeid als bezigheid en zelfstandige bron van vreugde, het optreden van een regelende overheid en de cultuur binnen de gezichtskring van de economische benaderingswijze. Dit is Van Suchtelens derde hoofdthema; dat betreft de toepassing van zijn veelomvattend nutsbegrip in praktische situaties. Daarbij gaat zijn aandacht in het bijzonder uit naar producten van cultuur en kunst. Naast subjectieve gevoelens spelen volgens Van Suchtelen ook objectieve omstandigheden, zoals gewoonten, een rol in de uiteindelijke prijsvorming. Die kunnen een uitkomst afdwingen die de onbepaaldheid van het subjectivisme doorbreekt. Het maatschappelijk gezichtspunt krijgt daarbij eveneens een plaats en die wordt in de zienswijze van Van Suchtelen mede geleid door het bewustzijn voor culturele en ethische waarden als onderdeel van de maatschappelijke welvaart. Voor Van Suchtelen gaan gemeenschapszin en welvaart samen en zijn proefschrift ontwikkelt voor deze veelomvattende zienswijze een analytische grondslag.

Van Suchtelens proefschrift bleef niet onopgemerkt. In *De Nieuwe Tijd*, destijds het maandblad van de sociaal-democratische beweging, keerde in 1912 de jonge sociaal-democraat J. van Gelderen zich scherp tegen Van Suchtelen. Zijn kritiek richt zich op de miskenning door Van Suchtelen van economische wetmatigheden bij de vorming van de waarde.⁴ Volgens Van Gelderen is onder het kapitalisme niet het subjectief waarden maar het ondernemersstandpunt bepalend voor de ruilwaarde.⁵ In deze kritiek klinkt een politiek-ideologische stellingname door die geen recht lijkt te doen aan Van Suchtelens zuiver analytische benadering. Een reactie door Van Suchtelen is niet bekend, evenmin als op het welwillende commentaar uit 1945 van de toen net aangetreden Amsterdamse hoogleraar P. Hennipman (1911-1994). Deze prijst het werk van Van Suchtelen, omdat hij als een der eersten het stoffelijke welvaartsbegrip verving door een ruimere welvaartsopvatting.⁶ Met instemming citeert Hennipman dan ook Van Suchtelens zienswijze: ‘de economie is

geenszins tot een “gebied” bepaald, maar strekt zich uit over alle menselijk handelen.’⁷ Voorwaar een opvatting die wat doet verwachten van de schrijver Van Suchtelen.

De romans in de spiegel van het proefschrift

Van Suchtelen heeft gedurende zijn leven een omvangrijke literaire productie het licht doen zien. Ik beperk me hier tot zijn vier romans.⁸ Dit zijn *Quia Absurdum* uit 1906, *De Stille Lach* uit 1916, *Demonen* uit 1920 en *Eva's Jeugd* uit 1925. Alle vier romans beleefden vele herdrukken en bereikten opvallend grote oplagen.⁹ De kroon spant *De Stille Lach* met een oplage van meer dan 45.000 exemplaren. Van Suchtelens romans behoorden tot de bestsellers van de Wereldbibliotheek in die vooroorlogse jaren.¹⁰

Het thema van Van Suchtelens romandebuut *Quia Absurdum* is de zoektocht naar de eigen identiteit in leven en werk door hoofdpersoon Odo, die met diens vriend en studiegenoot Arthur een kritisch klankbord vormt. Het boek is gecomponeerd in de vorm van dagboeknotities en brieven van beide hoofdpersonen met op de achtergrond drie meelevende vrouwen. Arthur neemt waar dat de idealistische en begaafde maar onbemiddelde Odo zijn universitaire studie en de daarmee verweven laboratoriumproeven opgeeft voor een bestaan als timmermansleerling. Hij ontdekt dat ook in het werkmansmilieu maatschappelijk idealisme en werkelijkheid ver uit-een liggen. Aansluiting bij de arbeiderskolonie De Harmonie, gevestigd op een fraai landgoed

Dubbeltitelpagina, ontwerp van Wilm Klijn.

in een lieflijke omgeving, loopt andermaal uit op een teleurstelling. Het vrijblijvende en amateuristisch klimaat binnen de kolonie zet Odo echter wel aan tot hervatting van zijn studie die hij combineert met zijn taak binnen de werkgemeenschap. Het autobiografisch element in de roman is onmiskenbaar, evenals het feit dat Van Eedens Walden model heeft gestaan voor de mild ironische kenschets van De Harmonie. In Van Suchtelens vaak fijnzinnige beschrijving domineert het economische niet, maar het is wel aanwezig.

Toen deze roman ontstond moest het proefschrift nog geschreven worden. Deze roman kan daarvoor hoogstens de eerste vingeroefening zijn geweest. Niettemin trof ik een vijftal raakpunten aan met het later geschreven proefschrift.¹¹ Treffend is bijvoorbeeld de uitlating op bladzijde 81, waar de hoofdpersoon Odo smalend vaststelt dat in de kolonie arbeid vrij was en daardoor ieders arbeid door zijn ‘lust’ was bepaald. Nuttigheid - zo centraal in zijn latere dissertatie, ook met betrekking tot arbeid - doet er blijkbaar niet toe en dat roept verzet op bij Odo. Ook diens verzuchting op bladzijde 108: ‘Is het water in het meer schooner of minder schoon wanneer ik zijn brekings-index ken of kan berekenen?’ is niet vrij van cynisme en verwoordt twijfel over de betekenis van kennis of wetenschap voor een harmonieus leven dat de hoofdpersoon in De Harmonie had verwacht te vinden. Zijn credo vindt hij bij

Augustinus, Eckhart en Spinoza en is ‘[...] onze groote, goddelijke dwaasheid. [...] *quia absurdum*’ (p. 167), waar alleen smart houvast biedt als bron van wijsheid. Dit laatste wordt op bladzijde 200 genoemd ‘Een prijzig product in de waardschatting der arme onwijzen, maar hoe allergoedkoopst eigenlijk voor ons denk-monopolisten!’ En op dezelfde bladzijde: ‘Techniek, behoefte, nieuwe techniek, bevrediging, nieuwe behoefte. En zoo gaat het voort tot in oneindige zinneloosheid.’ De hoofdpersoon is alle wetenschap moe, maar studeert nietemin veel en werkt hard, zo deelt hij aan de door hem bewonderde Martha mee.

We zitten intussen dicht bij de conceptie van het proefschrift. Het grote woord viel echter eerder op bladzijde 74, waar we lezen: ‘Welk een banale leugen is het dat groothandel en industrie “hefboomen” zijn der cultuur. In dézen tijd.’ En die, zo lezen we enkele regels daarna ‘[...] verloochend onze moderne

beschaving die berust op den handel in overtolligheden, op mode-industrie, productie van 't leelijke en provocatie van smakeloosheid.' Zien we hier naast cultuurpessimisme ook Van Suchtelens subjectief welvaartsbegrip zich reeds aankondigen?

Duidelijk oefent deze roman kritiek uit op een overmatig materialistische samenleving. Ze verwoordt echter eveneens het ontwakend besef van de auteur dat ervaren nuttigheid een beoordelingsgrond kan bieden in het leven van alle dag. Dit is de inzet van zijn proefschrift van vijf jaar later. Biedt Van Suchtelens romandebuut hiervan in literaire gedaante wellicht de eerste voorafschaduwing?

Van Suchtelens tweede roman, *De Stille Lach*, verscheen tijdens de Eerste Wereldoorlog, geruime tijd na het proefschrift. Net als bij zijn eersteling is in deze roman het procédé toegepast van mengeling van dagboeknotities en briefwisseling tussen de beide hoofdpersonen. Die zijn de met zijn bestaan tevreden hulponderwijzer Joost Vermeer en zijn aanvankelijk in stilte aanbedene Elisabeth van Rosande, dochter van de burgemeester van het dorp en een succesvol schrijfster die in haar onderhoud voorziet met optredens in het voordrachtencircuit. Vermeer is idealistisch en zet zich op tal van gebieden belangeloos in ten bate van de gemeenschap en zijn eigen idealen. Hij is kritisch tegenover de kapitalistische productiewijze en strijdt daadwerkelijk voor verbetering van de leefomstandigheden en scholing van de minder bedeelde dorpsgenoten. De beschouwingen uit de dagboeken en brieven gaan hierover, maar zijn ook gewijd aan meer algemene vraagstukken van de inrichting van de samenleving en de verschrikkingen van de oorlog als uitvloeisel van de concurrentiemaatschappij. Joost Vermeer wordt zelfs als vrijwilliger hospitaalsoldaat en komt om. Elisabeth verneemt van de gruwelen in zijn laatste brief, waarmee zij ook zijn dagboek ontvangt.

Meer dan in Van Suchtelens eerste roman klinkt hier zijn economische zienswijze door. In de tekst telde ik opnieuw vijf bladzijden met reminiscenties naar zijn proefschrift. Zijn sympathie ligt zeker niet bij de burgerlijke maatschappij zoals hij die waarnam en zijn dagboek aantekeningen op bijvoorbeeld bladzijde 154-155 leggen daarvan getuigenis af. We lezen: 'Daarom begrijp ik dat soort van sinistere fanatici niet, die uit spekulatieve hoop op een onzeker geluk in een hiernamaals zich hun arbeidsvreugde in dit leven laten vergallen door hun triestige overpeinzingen en nuttelooze fantasietjes. Ik ben blij dat ik leef.' Scherper is hij op bladzijde 378, waar wordt betoogd: 'Onze geheele winst-en-voordeel economie kan zonder eenige schade voor onze ziel te gronde gaan; hoe eer hoe liever.' Op bladzijde 404 lezen we: 'Het zou goed zijn als de wereld zóó geruïneerd werd, dat alle mensen, drie generaties lang, als daglooners moesten zwoegen, alleen maar om te kunen produceeren wat werkelijk *noodig* is.' En even verder, op bladzijde 405:

Dezelfde veelbelovende inconsequentie is het eigenlijk die de staathuishoudkunde zulk een mal en droevig figuur doet slaan tusschen de andere schijnwetenschappen. Met het air van een betrouwbaar gids strompelt ze tenslotte toch maar als een bijziend professor achter de *feiten* aan om ze theoretisch te rechtvaardigen; twijfelt daarom a priori aan alle *mogelijkheden*.

Gezonde, ware wetenschap, d.w.z. redelijke bewustheid, kan zij eerst worden wanneer zij, niet hier en daar schuchter schipperend en

transigeerend, maar royaal-weg, erkent dat haar onderwerp is ‘de mensch in zijn productie’, in plaats van ‘de productie van den mensch’ en *dus* het menschelijk bedrijf grondvest op rede en moraliteit. En royaal- weg den bons geeft aan al die ijzeren ‘wetten’ die de machthebbers zouden dwingen zóó te leven dat de rest net precies *niet* leven kan.

Het subjectivistische treedt ten volle aan de dag op bladzijde 443, bijna de laatste pagina van deze roman, waar staat: ‘Dan is het eenig inzicht dat u ontbreekt dit: dat het volstrekt onpractisch is om eerst railsfabrikant of graan-exporteur, en in de tweede plaats, zoo mogelijk, nog mensch te zijn.’

Duidelijk is dat in dit boek het materiële zich heeft vergeestelijkt en de aangehaalde passages emotioneel dieper graven, maar ook dat de zienswijze van de vroegere economische theoreticus weerklank vindt bij de romanschrijver Van Suchtelen uit 1916.

Van Suchtelens derde roman, *Demonen*, verscheen in 1920. Op het lijstje van verkoopcijfers scoorde dit boek met een afgezette oplage van meer dan 16.000 niet het hoogste,

maar het was wel een kassucces.¹² In deze roman heeft Van Suchtelen de mengeling van brief- en dagboekvorm verlaten en bij verschijnen ligt ook de tijd van zijn dissertatie ver achter hem. Hoofdpersoon is Victor Volkert met zijn studievriend en dichter Arnout Tersteghe als tegenstem. Victor Volkert is een technicus met een solide academische achtergrond, maar hij is vooral een succesrijk uitvinder die fortuin maakte met een bijzondere en commercieel geslaagde verbetering van de zeep uit de fabriek van zijn latere schoonvader. In de roman is zijn voornaamste preoccupatie echter de constructie van een technisch volmaakt vliegtuig. Dit lukt hem overigens. Belangrijker is dat geleidelijk aan onder invloed van maatschappelijke vraagstukken zijn belangstelling verschuift naar het immateriële. In de roman blijkt dit al snel op bladzijde 96, waar de hoofdpersoon tijdens een klein familiediner opmerkt: 'Maar ons geestelijk leven is nog veel armoediger en slaafscher dan ons economische.' En op bladzijde 123, wanneer hij voor zijn echtgenote de aanleg van een zwembad overweegt: 'De oude heer beoordeelde de zaak uitsluitend uit het oogpunt van nuttige werkverschaffing. Hij vond haar niet nuttig; hij zwom niet.' Waardering voor de eenvoudige dagloner blijkt op bladzijde 152: '[...] met dien aandoenlijken honger naar kennis, ontwikkeling, beschaving, die zoo velen arbeiders eigen is.' Steekt hier Van Suchtelens afwijzing in zijn dissertatie van onlustgewaarwordingen als keerzijde van lust nogmaals de kop op? Realiteitszin spreekt uit bladzijde 264-265, waar wordt opgemerkt dat in het leven je '[...] zelfs je bitterste vijanden zult nodig hebben. Industrieelen, bankiers, enfin, [...] die plegen door heel andere motieven geleid te worden dan door gemeenschapszin. Die kennen het begrip gemeenschap alleen maar in den vorm van prijkskartels [...] Er moet niet, zelfs niet in de eerste plaats, rechtvaardig worden verdééld, maar genoeg geproduceerd. Genóég van het nóódige.'

Maar op bladzijde 290: 'We weten niet wat we doen, noch in onze kleine persoonlijke beroeringen, noch in de groote, massale. De verborgen demonen heerschen.' Gloort hier toch nog iets van hoop op een vruchtbare economische analyse? Het is moeilijk te zeggen, maar de econoom is nog niet verdwenen.

Eva's Jeugd is de laatste roman van Van Suchtelen. Zij verscheen in 1925 en bereikte opnieuw een zeer grote oplage. Dit boek is een gevoelig geschreven verhaal over de eerste achttien levensjaren van een meisje dat bij haar oude grootvader, notaris in een klein provinciestedje, opgroeit onder toezicht van de zorgzame huishoudster Knelia. Er gebeurt niet veel opwindends, maar de herkenbaarheid moet groot geweest zijn.

Toen Van Suchtelen deze roman schreef had hij een nieuw gezin gesticht en lagen de jaren van zijn proefschrift ver achter hem. Toch vindt de lezer nogmaals reminiscenties aan Van Suchtelens proefschrift. Opnieuw telde ik er vijf, al zijn de desbetreffende passa-

Het gebouw van de Wereldbibliotheek aan de Admiraal de Ruyterweg in Amsterdam-Sloterdijk, in gebruik genomen in 1922.

ges steeds van zeer algemene strekking, zodat het verband misschien wat ver gezocht lijkt. Ze komen laat aan bod want het duurt tot bladzijde 229 voor de eerste opduikt. Deze passage betreft het slechte economische getij en de huishoudster Knelia '[...] die van economie niet veel begrip had en als huishoudster van een welgestelden notaris ook niet behoefde te hebben'. De klusjesman wilde zij wel wat '[...] laten verdienen, al was het dan met niet geheel en al praktischen arbeid'. Zo'n honderd pagina's verder, op bladzijde 303, valt in een gesprek het woord 'Handelshoogeschool' en gesproken wordt van '[...] studeeren in de wis- en natuurkunde', evenals een paar regels daaronder 'huishoudschool'. De oude notaris bezigt soms, bijvoorbeeld op bladzijde 26, de woorden '[...] een verstandige hersen-economie' wanneer hij het heeft over zijn grote liefde voor de filosofie van Herbert Spencer; 'het materialisme vierde zijn triomf en ging, verguisd, te gronde[...]'. Veel scherper beluistert Eva, die haar HBS-tijd met succes heeft afgesloten, dit pessimisme in een twistgesprek, weergegeven op bladzijde 314, tussen haar schoolvriend Ru en diens vader, de apotheker. Deze betoogt dat elk hoger gezichtpunt eigenlijk neerkomt op '[...] een verkapte heiligverklaring van oermenschelijke. kudde-instinkten. [...] en zij aanvaardt, [...] innerlijk dankbaar, iedere suggestie [...] die bekwame ekonomen, deskundige strategen, vooruitziende industriëelen en de overige pharizaeërs der kultuur haar opdringen.' En ten slotte worden op bladzijde 317: '[...] de economische noodzakelijkheid der expansie, [...] en [...] 't betalen van een wissel' ten tonele gevoerd. Maar dat alles '[...] worden vage begrippen, academische kwesties, zoodra het leven en het heil van miljoenen er mee gemoeid zijn'. De herinnering aan de grote oorlog klink hier na, maar ook een vage echo uit Van Suchtelens proefschrift. Economische diepgang kan echter niet worden toegekend aan de geciteerde regels uit *Eva's Jeugd*, integendeel.

Slotsom

Het is gewaagd romans te bezien in het licht van de theoretische denkbeelden van een auteur die naast romancier ook wetenschapsbeoefenaar is of is geweest. Niettemin is speuren daarnaar legitiem, omdat de kloof tussen zuivere analyse en literaire verbeelding niet noodzakelijk groot moet zijn. Onze kleine beschouwing, een étude als het ware, laat zien dat Van Suchtelens economisch-theoretische bijdrage ligt in de verbreding van het welvaartsbegrip dat hij ontkoppelde van zijn materiële inhoud. Deze visie is overduidelijk ook aanwezig in zijn romans, hoe verhuld dat ook lijkt. Dat zij vervaagt en ook minder nadrukkelijk wordt met het voortschrijden van de tijd na zijn dissertatie en zijn ervaring als zakenman hoeft niet te verrassen. Geheel verdwijnen doet zijn visie echter niet, zoals onze analyse leert.

Eindnoten:

- 1 N.J. van Suchtelen, *De Waarde als Psychisch Verschijnsel: een studie over de gronden der waardering, in het bijzonder met betrekking tot de economie, en haar plaats in het kultuursysteem* (Amsterdam 1911). De titel van dit opstel is ontleend aan een zin op p. 43.
- 2 Vgl. J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam 1990), p. 435-437. In Walden leerde Van Suchtelen ook zijn eerste vrouw Carry van Hoogstraten kennen. Hij zou in 1921 van haar scheiden en hertrouwen met C.E. van der Werff. Zij gingen wonen in de woning naast het gebouw van de Wereldbibliotheek bij Sloterdijk. Zie voor de betrekkingen met Van Eeden en diens Walden ook J. Fontijn, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam 1996).
- 3 Vg. F. de Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling' / De Arbeiderspers vóór 1940* (Wereldbibliotheek, Amsterdam 1989). Deze studie beschrijft de geschiedenis van de Wereldbibliotheek en haar uitgaven.
- 4 Van Gelderen (1891-1940) was in zijn tijd een vooraanstaand econoom en statisticus die bekendheid kreeg als theoreticus van de lange golf in het economisch leven. Hij schreef overigens als ambtenaar van de Gemeente Amsterdam onder de schuilnaam Fedder. Zie mijn bijdrage over hem in *Biografisch Woordenboek van Nederland 3* ('s-Gravenhage 1989), p. 188-190.
- 5 *De Nieuwe Tijd* 17 (1912), p. 403-407.
- 6 P. Hennipman, *Economisch motief en economisch principe* (Amsterdam 1945), p. 205.
- 7 Van Suchtelen, *De Waarde als Psychisch Verschijnsel*, p. 41-42; Hennipman, *Economisch motief*, p. 390.
- 8 Tenzij anders aangegeven, heb ik telkens de laatste door de Wereldbibliotheek uitgebrachte editie van de romans gebruikt.
- 9 De Glas, *Nieuwe lezers*, Bijlage II, p. 325-326.
- 10 De Glas, *Nieuwe lezers*, p. 158, p. 65-183, in het bijzonder Tabel 9.
- 11 De desbetreffende passages staan in de door mij geraadpleegde derde druk van *Quia Absurdum*.
- 12 De Glas, *Nieuwe lezers*, p. 141-150.

Tsead Bruinja

de man op 'e rêch yn de snie
op it platte dak trije heech
mei de eagen ticht

ûnder de ljochte stedshimel
fan dizze nacht

dreamt fan oare earms
dy't op him wachtsje

nimt in swolch út 'e fesse
om it ferfal fan syn rûs
foar te wêzen

en ropt in parade
fan bylden op

trije fan syn moaiste
dochters

healwei
de reinpiip

sjonge
lekkel koese
lekkel koese
heit

kleiliet

tsjerkeklok

de man op zijn rug in de sneeuw
op het platte dak drie hoog
met zijn ogen dicht

onder de lichte stadshemel
van deze nacht

droomt van andere armen
die op hem wachten

neemt een teug uit de fles
om het verval van zijn roes
voor te zijn

en roept een parade
van beelden op

drie van zijn mooiste
dochters

halverwege
de regenpijp

zingen
slaap lekker
slaap lekker
pa

klaaglied

kerkklok

De alba van Samuel Johannes van den Bergh (1814-1868) **Vriendschapsblijken of autografenjagerij?**

Kees Thomassen

In het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 2002-2003* schetst Rob van de Schoor aan de hand van een collectie van 456 brieven gericht aan de letterkundige S.J. van den Bergh een uiterst boeiend beeld van her letterlievend leven in de periode 1835-1865. Aan het slot van zijn artikel, als hij de waarde van die collectie voor de reconstructie van het netwerk van de schrijver tot de juiste proporties terugbrengt, benadrukt hij dat deze ook verzamelaar van autografen was en lang niet met iedereen die met een brief vertegenwoordigd was in echt contact stond: ‘Van den Bergh viel Jan en alleman lastig met poëtische albumblaadjes, waarvoor enkele dichtregels én een antwoordbriefje verlangd werden.’ Nu wil het geval dat het album amicorum van Van den Bergh bewaard is gebleven, sterker nog, er zijn er zelfs twee. Hoog tijd dus om daar eens aandacht aan te besteden.

Sam Jan op de Parnas

Deze Haagse drogist en letterkundige behoort tot de negentiende-eeuwse literatoren die thans volledig in de vergetelheid zijn geraakt. Tegelijkertijd wekt hij bij nadere kennismaking sympathie op. Sam Jan, zoals hij in de wandeling werd genoemd, was in 1834 een van de oprichters van het roemruchte Haagse genootschap Oefening Kweekt Kennis, maar werd in de praktijk zozeer als de enige en ware ‘vader’ van die club beschouwd dat na zijn overlijden de begrafenis uit de genootschapskas werd bekostigd. Het is maar goed dat hij het doodsoordeel over zijn letterkundige voortbrengselen niet heeft hoeven meemaken. Zijn wereld zou compleet zijn ingestort als we afgaan op wat S.W.F. Margadant hierover schrijft:

Hij was tot in het diepst van zijn ziel overtuigd, dat hij tot in lengte van dagen een eereplaats zou innemen op Nederlands Parnas. Wij kunnen daarom lachen; maar die rotsvaste overtuiging maakte, dat zijn ijdelheid niet hinderlijk werd. Een ander, bij wien in het diepst van zijn onbewuste nog eenige twijfel aan zijn grootheid huist, zal door intrigeeren, knoeien, zich op den voorgrond dringen, aanleiding geven tot minder aangename stemming en verhoudingen: voor Sam Jan was dat alles niet noodig, het kwam niet bij hem op; hij *was* een groot man. Niet alleen in eigen oogen, maar ook in die van zijn tijdgenooten. Tot hen had hij iets te zeggen. Tot ons niet meer.

Hoe Van den Bergh als een spin in het letterkundige web alles in de gaten hield, is levendig beschreven door Gerard Keller en Johannes Kneppelhout. Als men haast had, diende men zijn weg door Den Haag zorgvuldig te kiezen, want, zo schrijft Keller:

Van den Bergh had de gewoonte om in zijn winkel - hij was drogist - achter de toonbank met zijn letterkundigen arbeid bezig te zijn. Hij liet zich daarvan niet afleiden door het helpen van de koopers en koopsters, want tot zijne eer zij gezegd, dat hij terwille van de litteratuur zijn bedrijf niet verwaarloosde. [...] Zijn rusteloze geest was bovendien bezig met hetgeen op straat gebeurde, en als een van zijne talloze bekenden de Schoolstraat passeerde, viel hem plotseling in dat hij dezen iets te zeggen had. Hij klopte hem in, en een half uur, ja een uur lang behandelde hij dan de letterkunde over de toonbank, onder de hand zijne kruiden wegende, pakkende en afgevende en geld wisselende.

Maar het kon nog verder gaan, schetst Kneppelhout:

Dikwijls werd men achter, d.i. binnen verzocht. Dan daalde men eenige schreden af

tot het gezin, gehuisvest in dat hol, een overblijfsel uit den ouderwetschen fideelen voortijd. Aan den eenen kant had het ruiten, die de klanten verklapten; aan den anderen ontving het door een soortgelijke reeks van glas zijn eigenlijk licht van de lantaarn, boven een klein, net, fraai kamertje. Als men pas in de huiskamer was, kon men geen hand voor oogen zien en onderscheidde men niets van hetgeen er omging, maar spoedig doken eenige vrouwelijke gedaanten, 's dichters gezin, uit den schemer op en ontdekten men tevens bij de kachel een of andere letterkundige figuur: Bennink Janssonius, Greb, van Pellecom, Calisch, de Kanter.

Overigens beperkten zijn contacten zich niet tot de Haagse coterie. Zo was er de lange stoet van gastsprekers voor Oefening Kweekt Kennis, waarvan Van den Bergh eerst secretaris en vanaf 1845 tot aan zijn dood voorzitter was. Daarnaast was hij redacteur van het jaarboekje *Aurora* en redigeerde hij van 1843 tot 1847 met Joseph Alberdingk Thijm *De Spektator*.

Zijn oeuvre bestaat - naast bewerkingen van buitenlandse letterkundigen als Bulwer, Frederika Bremer, Walter Scott, Byron, Moore, Longfellow, Victor Hugo en Tennyson - uit een grote hoeveelheid oden, balladen en andere gedichten waarin een warme liefde voor het vaderland doorklinkt.

Door dat aspect trok hij de aandacht van het Hof en werd hij in 1852 begiftigd met de Orde van de Eikenkroon, een eer die maar zeer weinig letterkundigen te beurt viel. Ook zijn uitverkiezing in 1848 tot lid van de

Samuel Johannes van den Bergh alias Sam Jan.

Het andere album van Sam Jan. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 133 M 117.

Maatschappij der Nederlandse Letterkunde was voor hem een glorieus moment.

Vrienden- of dichtrenrol?

Onder deze titel schreef ik in 1990 over het dilemma waarvoor een letterkundige staat als hij aan een album begint. Spaart hij *vrienden*, onder wie zich ook beroemde tijdgenoten kunnen bevinden, of gebruikt hij zijn positie voor het aanleggen van een album louter gevuld door coryfeeën? Een extreem voorbeeld van de laatste soort is de letterkundige en uitgever Johannes Immerzeel jr. Deze stuurde voorbedrukte blaadjes de wereld in met aan de bovenzijde de tekst: 'Noms, Titres et Qualités d'Artistes et Littérateurs, écrits par eux-mêmes' en onderaan: 'Album de J. Immerzeel, Jr. à Amsterdam'. Sam Jan werd toen door mij gerekend tot een verzamelaar van de eerste soort, waarbij we het begrip 'vrienden' niet moeten verabsoluteren: 'goede kennissen' dekt de lading beter.

Moet die indeling, gezien de strenge formulering van Rob van de Schoor, herzien worden? Ik baseerde me op het handschrift dat bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek. Het is een nogal fors album van 20,5 x 27 cm dat volgens de gewoonte der tijd is uit-

gevoerd als een doos in boekvorm, beplakt met paarse moirézijde en aan de voorkant uitbundig versierd. Van de 58 bladen zijn er 38 gevuld met bijdragen uit de jaren 1834-1863. Inscriptoren vormen een mix van Bekende Schrijvers en gewoon volk. Opvallend daarbij is dat 21 bijdragen rechtstreeks op het papier zijn geschreven maar dat zeventien bijdragen bestaan uit blaadjes van een kleiner formaat die zijn opgeplakt. De conclusie luidde toen dat Sam Jan kennelijk een ouder album had, in 1849 verblijd werd met een nieuw album en vervolgens de inhoud van het eerste daarheen heeft overgebracht.

Groot was mijn verrassing toen in november 1997 in het Letterkundig Museum de vernieuwde permanente tentoonstelling *Gaan waar de woorden gaan* geopend werd en daar in een vitrine dat oudere album doodleuk lag te liggen met de inhoud waaivormig uitgestald! Nu werd de zaak duidelijk: het eerste album - dat nu nog 31 bijdragen telt - kon met geen mogelijkheid meer het resultaat van Van den Berghs nijvere verzamelarbeid bergen en de aanschaf van een nieuw album was pure noodzaak. Het eerste album oogt overigens al even fraai: een omslag van rood marokijn, op voor- en achterplat ingelegd met groen marokijn, versierd met goudstempeling en voorzien van drie paar sluitlinten.

Nu aldus het corpus van de albumbijdragen voor Sam Jan min of meer compleet ter beschikking staat, kunnen we zijn positie in het eerder geschetste dilemma nog eens bezien.

Een magere score

Een opvallend kenmerk van het negentiende-eeuwse album is het grote aantal staaltjes van huisvlijt dat er in te vinden is: (penseel)tekeningen, borduurwerkjes, knipwerkjes, prikwerkjes, haarwerkjes enzovoort. In de alba van Sam Jan is dit soort spul ruim vertegenwoordigd: twaalf borduursels, een prikwerkje en elf (penseel)tekeningen. De tekeningen kunnen echter bepaald niet als 'huisvlijt' worden afgedaan; daarmee zou men kunstenaars als E. Koster, A.J. Ehnle, J.A. van der Drift en H.F.C. ten Kate tekortdoen. Overigens is het voor deze categorie niet goed vast te stellen of het om bijdragen gaat die op verzoek volgaarne in vriendschap werden geplaatst of door Van den Bergh met veel zeuren zijn losgebedeld. De makers waren op een uitzondering na geen lid van Oefening Kweekt Kennis en komen ook in de correspondentie niet voor.

De borduurwerkjes vormen het duidelijkste bewijs dat het Sam Jan niet alleen om grote namen te doen was. Zij zijn vervaardigd door liefvallige schonen, met name de meisjes Evers (nichtjes van moederszijde) en Van der Meer Mohr (een bevriende Haagse familie). Het is misschien veelzeggend dat Sam Jan voor zijn nieuwe album nog maar één borduurwerkje scoorde, maar dat is wel gelijk het meest spectaculaire. Behalve twee in elkaar gevlochten takken bevat het de kunstig met kralen geborduurde initialen van Van den Bergh. Deze creatie van ene Bertha Lement - op de achterzijde voorzien van een op 15 september 1852 te Bamberg ondertekend gedicht - kreeg daardoor in dat album automatisch de functie van 'dekblad'.

Om uit te maken of Sam Jan met zijn alba een coryfeeënkerkhof nastreefde of juist vrienden verzamelde, kunnen we wat de rest van de bijdragen betreft een

aftreksommetje maken. Er zijn 43 contribuanten, hiervan vallen er elf af omdat het ofwel familie betreft ofwel personen die niet of pas na veel moeite biografisch te traceren zijn. Dan volgen de mensen die hij van nabij kende door de veelvuldige contacten binnen Oefening Kweekt Kennis. Dat ruimt lekker op want dat zijn er vijftien. Ook kunnen we nog kijken naar de correspondentie. Dit pleit Van den Bergh in nog eens zes gevallen vrij. Zo houden we elf inscripties over waarvan het niet duidelijk is of zij het resultaat zijn van geregeld contact of van autografenjagerij. Een vrij magere score.

Het borduurwerkje van Bertha Lement.

Vrijgepleit?

Moeten we hiermee nu de uitlating van Rob van de Schoor als overdreven terzijde schuiven? Ja en nee. Als we het tweede album nog eens goed bekijken, dan ligt de nadruk daarin toch wel heel sterk op het bijeengaren van beroemdheden. Een meerderheid daarvan werd pas om een bijdrage gevraagd nadat dit album in gebruik genomen was. Joseph Alberdingk Thijm was zelfs zo goed om in 1852 het gedicht dat hij in 1843 voor het oude album schreef opnieuw neer te pennen. W.J. van Zeggelen ging niet zo ver, maar schreef in 1850 een nieuw vers terwijl Sam Jan al een poëem uit 1835 van hem bezat.

Van den Bergh had het voorname karakter van zijn tweede album nog aanzienlijk kunnen versterken als hij niet op een uiterst praktisch probleem was gestuit: nogal wat van de blaadjes in het oude album waren dubbelzijdig beschreven en kwamen dus niet voor in plakken in aanmerking. Dat moet de reden geweest zijn waarom bijvoorbeeld J.J.L. ten Kate, F.H. Greb, R. Bennink Janssonius en C.P.E. Robidé van der Aa in de oude verzameling zijn blijven steken. Maar van de andere kant ruimde hij in zijn nieuwe album toch ook weer voor drie oude staaltjes huisvlijt van lieve dames een plekje in.

Veel interessanter is de kwestie of die 'Jan en alleman' zijn verzoekjes om albumbijdragen echt als 'lastigvallen' ervaren hebben. Bijdragen komen niet zomaar een album binnengehuppeld. De verzamelaar zal - of het nu beroemdheden, 'naamloze' kennissen of familieleden betreft - vrijwel altijd zelf het initiatief moeten nemen. Daarbij speelt nog iets anders: de alba van Van den Bergh beslaan een periode van bijna dertig jaar. Moest hij in de beginperiode blij zijn met een vers van een gevestigd literator, later voelden de jongere generaties zich waarschijnlijk zelfs vereerd als ze een gedicht voor zijn album móchten schrijven.

Het aardige is dat uit sommige brieven blijkt dat Van den Bergh misschien wel eens bij schrijvers bedelde, maar dat ze het omgekeerd net zo hard deden! Op 8 mei 1837 schrijft C.P.E. Robidé van der Aa: 'Ik heb de gewoonte ieder mede-arbeider in mijnen Almanak [= *Almanak voor het Schoone en Goede*] te verzoeken een Album-blaadje voor mij in te vullen en ben dus zoo vrij ook UEd. daar toe uit te noodigen.' Misschien is Van den Bergh wel door dit verzoek op het idee gekomen om ook aan zijn eigen contacten albumblaadjes te gaan toesturen!

Veelzeggend is ook dit citaat uit een brief van 1 november 1837 van A.N. van Pellecom waaruit je zou kunnen afleiden dat ook hier het initiatief niet bij Van den Bergh lag: 'Ontvang mijnen opregten dank voor het mij toegezonden versje in mijn album, hetgeen mij bijzonder aangenaam was. Hiernevens Uw blaadje (dat bij de ontvangst door het slechte weder eenigzins vochtig en gekreukeld was.) met mijn handschrift terug. Neem het geringe voor lief!'

Dat 'geringe' is een probleem waar ook Robidé van der Aa mee tobt. Want als deze op 7 maart 1838 in dank voor het aan hem toegezonden blaadje Sam Jan een dito retourneert, gebruikt hij letterlijk dezelfde formule als Van Pellecom en voegt daaraan toe: 'als men zoo dikwerf soortgelijken heeft in te vullen, is het moeilijk een' gelukkigen greep te doen, vooral als men de Album-bezitter en derzelver maatschappelijke betrekkingen weinig kent.'

Mooi is de wijze waarop Van den Bergh op 2 mei 1861 Th.J. Werndly om een bijdrage vraagt (KB, 135 C 97): 'Mag ik u een Albumblad sturen? De vrienden, die

mij zoo trouw bijstaan [namelijk bij het vullen van de almanak *Aurora*], beschouw ik wel degelijk als mijn vrienden, en de Genestet moge [...] zeggen, dat men het eerst met zijn *litteraire* vrienden gebrouilleert is, omdat zij ijdel zijn - ik hoop het nooit met de mijne te worden.' Dat Werndly hierop reageerde door een werkelijk onleesbaar pluimstrijkend vers terug te zenden, kon Sam Jan natuurlijk ook niet helpen...

Immerzeel

Het mooiste voorbeeld van die uitwisseling van blaadjes levert een aantal brieven van Van den Bergh aan Johannes Immerzeel jr. (KB, 133 C 11). Sam Jan betoonde zich vanaf zijn debuut in de letteren met een gedicht op de heldendood van Van Speyk een trouw medewerker aan de *Nederlandsche Muzen Almanak*, toen nog uitgegeven door Immerzeel. Op 4 april 1838 schrijft hij aan deze: 'Ik ben zoo vrij hierbij een Albumblaadtjen te voegen met verzoek hetzelve met uw handschrift te vereeren.' Ruim drie maanden later informeert hij voorzichtig of Immerzeel nog aan het

blaadje heeft gedacht. Op 1 juni 1839 is er nog geen blaadje maar heeft Immerzeel al wel aan Van den Bergh een stapel voorbedrukte blaadjes voor zijn eigen, hierboven al gekarakteriseerde, ‘album’ gezonden met het verzoek een hele rij Hagenezen voor hem te scoren. Sam Jan stuurt hem een stapeltje op en schrijft:

Gij ziet dat ik vlugger ben dan gij met het invullen van dergelijke blaadtjens. Eilieve hoe staat het toch met het mijne dat ik u een jaar geleden toezond? Ik stel er prijs op en daarom herhaal ik thands mijne vriendelijke bede 't mij wat spoedig terug te zenden. Hebt gij 't soms verloren, meld het mij dan en ik zend u een ander.

Op 12 juni stuurt Van den Bergh een nieuw blaadje want inderdaad, het eerste is zoekgeraakt. Op 12 juli - Van den Bergh is dan nog steeds ijverig voor Immerzeels album bezig - is dat nog niet retour, op 26 augustus evenmin. Deze gang van zaken heeft tot gevolg dat we aan het bovenschrift van Immerzeels uiteindelijk toch nog gekomen bijdrage een dubbele betekenis kunnen geven:

Ontschuldiging aan mijn vriend S.J. van den Bergh

Vraagt ge in den dichtkrans, dien uw vrienden U
vergaadren
In 's levens bloeitijd - in 't seizoen der poëzij,
Ook daar een bloempjen in van mij?
Ik heb geen bloemen meer; mijn herfsttijd spoedt
voorbij
In voortgezwepte jagt. Wat uitgedorde blaadren
Is alles wat nog in mijn dichthof overschiet. -
Die voegen in uw' dichtkrans niet.

Amsterdam

1 Sept. 1839.

J. Immerzeel Jr.

Ja, als iemand zo op zich laat wachten, word je vanzelf een zeur. Al met al houd ik het er op dat Sam Jan toch primair vrienden heeft gespaard en dat het met de autografenjagerij wel losloopt.

Andersen

Daarmee kan er een dikke streep onder dit stukje worden gezet ware het niet dat ik de geduldige lezer graag wil belonen met een van

De bijdrage van Johannes Immerzeel jr.

Het jongere album van Sam Jan. Den Haag, Letterkundig Museum, B 4664 H 1.

de parels uit Van den Berghs alba. In 1847 bracht de beroemde Deense sprookjesschrijver Hans Christian Andersen voor het eerst een bezoek aan Nederland. Zijn komst was nogal onverwacht, maar in Den Haag wist men op de 19de juni toch met enig improviseren een heuse feestavond in het Hôtél de l'Europe te organiseren waar Van den Bergh een Nederlandse bewerking van Andersens gedicht 'Aftendæmring' voordroeg. Deze bewerking is bewaard in het vijf delen tellend 'album' van Andersen, dat meer het karakter van een *scrapbook* heeft omdat er ook brieven, litho's van gebouwen en landschappen, programma's van theatervoorstellingen en dergelijke zijn ingeplakt. Op 20 juni was er een kleine nazit en daar schoof Sam Jan de grote schrijver een blaadje onder zijn neus. Andersen wist er zowaar een op plaats en persoon toegesneden versje uit te persen:

Man siger Poesien er et Frimureri,
 Man kjender strax hinanden - dog meer end Poesi
 Er Blusset i et Øie, det viser Sjæl og Mand.
 Vi bliver altid Venner, vi Børn fra Nordhavsstrand,
 Liig er vor Sang, vort Hjerte, ligt er vort grønne
 Land.

H.C. Andersen
 Haag, 20 Juni 1847.

Oftewel in een met de spontane hulp van KB'ers en hun relaties gemaakte vrije overzetting:

Men zegt dar dichtkunst is als vrijmetselarij,
 Men voelt elkaar meteen aan - maar nog meer dan de
 poëezie
 Is de gloed die spreekt uit het oog, want die toont ziel
 en mens.
 Wij blijven altijd vrienden, wij kinderen van het
 Noordzeestrand,
 Gelijk is ons gezang, ons hart en gelijk ons groene
 land.

De bijdrage van Hans Christian Andersen.

Het zou niet bij dit ene gedicht blijven. Toen Andersen in 1866 opnieuw Holland en Den Haag bezocht, noteerde hij op 22 maart in zijn dagboek: ‘Kwam S.J. van den Bergh tegen en ging met hem mee naar huis en schreef opnieuw in zijn album amicorum waarin ik ook in 1847 had geschreven.’ Merkwaardigerwijze ontbreekt dit geschrift nu. Datzelfde geldt trouwens voor een gedicht van H.F. Tollens Cz. Van hem is een fraai versje uit 1838 in het tweede album te vinden. Maar een eigenhandig door hem in circa 1855 samengestelde bundel gelegenheidsverzen (KB, 70 F 72) bevat een heel ander gedicht voor Van den Berghs album. Van dat gedicht is het origineel evenmin bewaard.

Er zijn binnen de albacultuur maar heel weinig personen geweest die niet aan één vriendenboek genoeg hadden. Hoewel we dus door Van den Bergh al extra verwend worden, vraagt men zich bij hem toch af hoe compleet de boel nu eigenlijk is. Minimaal twee bijdragen zijn spoorloos. En binnen zijn uitgebreide vrienden- en kennissenkring zitten zoveel personen van wie je je nauwelijks kunt voorstellen dat ze *niet* door Sam Jan tot een bijdrage verleid zijn, dat er wel meer blaadjes verdwenen moeten zijn. Waar, bijvoorbeeld, is Adriaan van der Hoop jr., Van den Berghs raadsman bij zijn eerste schreden op het dichtpad? Waar is de uitgever A.C. Kruseman (diens echtgenote leverde wel een blad)? Waar zijn W.P. van Stockum en A. Ising, twee van de diehards van Oefening Kweekt Kennis? Kortom: opsporing verzocht van het *derde* album van Samuel Johannes van den Bergh?!

Noot

Tussen de bedrijven door werk ik aan een cd met afbeeldingen, transcripties en korte toelichtingen van en bij de bijdragen in de twee alba. Wie te zijner tijd van de verschijning op de hoogte gesteld wil worden, kan een mailtje sturen naar kees.thomassen@kb.nl

Literatuur

Rob van de Schoor, ‘KB 75 C 52: een collectie brieven aan S.J. van den Bergh. Een bijdrage aan de geschiedenis van de Nederlandse poëzie 1835-1865’, in: *Jaarboek van Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 2002-2003*, Leiden 2004, p. 62-105. Tenzij anders vermeld komen de citaten uit brieven in mijn stuk uit deze collectie.

S.W.F. Margadant, *Geschiedenis van het letterkundig genootschap Oefening Kweekt Kennis, 1834-1934*, Den Haag 1934. Hieraan is ook het citaat van Kneppelhout ontleend.

Conviva [= Gerard Keller], *Het servetje*, 2de druk, Amsterdam 1899.

Kees Thomassen, ‘Vrienden- of dichtrenrol?’, in: *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden, Maarssen/'s-Gravenhage 1990*, p. 161-169.

H.C. Andersen Album I-V, udgivet af Kåre Olsen, Helga Vang Lauridsen og Kirsten Weber, København 1980.
Hans Reeser, *Andersen op reis door Nederland*, Zutphen 1976.

Nieuwe leden

Hieronder volgen de namen van de nieuwe leden die in het voorjaar van 2004 zijn gekozen of in de loop van het jaar door het bestuur zijn benoemd. Nog niet allen hebben laten weten of zij het lidmaatschap aanvaardden.

Saskia Bak
 Dirk van Bastelaere
 Mw. Sevtap Baycili
 R.J. Benders
 Dr. C.R. van den Berg
 Frits Boersma
 Dr. Marten Jan Bok
 Dr. A.C. Braet (geweigerd)
 Dr. A.J. Brand
 Dr. R.H. Bremmer
 André P. Brink
 Dr. M.J. Broersma
 Dr. J. Brouwer
 Dr. J.W.L. Brouwer
 Geert Buelens
 Cándani (Asha van den Bosch)
 Dr. W.A.M. Carstens
 Mw. Myoung-Suk Chi
 Anton Claessens
 J.M. Coetzee
 Emma M.J. Crebolder-van der Velde
 Dr. J.F. van Dijkhuizen
 Dr. Martijn Eickhoff
 Dr. L.J.I. Ewals
 D.J.G. Geirnaert
 Dr. Noël Geirnaert
 Mw. dr. E.O. Gerritsen
 Mw. dr. N. de Haan
 Dr. Rosemarijn Hoefte
 Dr. Wim Hoogbergen
 Dr. Isabel Hoving
 J.P. Janzen
 Ton Jongenelen
 Dr. Eric Jorink
 Wim Jurg
 Dr. Elmer E.P. Kolfin
 Dr. Johannes Koll
 Antoine A.R. de Kom
 Ronald E. Kon
 Dr. Jelle Koopmans
 Mw. dr. K.J.J. Korevaart
 Walter van de Laar

Dr. Frauke Laarmann
Dr. Ingrid Maier
Renée Marais
Dr. J.P. Meihuizen
Dr. W.F.J. Mörzer Bruyns
Dr. Bertram Mourits
Mw. A.H. Netiv
D.M.L. Onnekink
Dr. Koenraad Ouwens
Dr. N.G. Pas
Coen Peppelenbos
Harold Polis
Dr. Jeroen van Pottelberge
Henk Pröpper
Dr. Margit Rem
David van Reybroeck
Mw. dr. S.G. van Romburgh
Dr. J.G.M.M. Rosendaal
Anne Rube
Mw. dr. H. Ruitenbeek
Reinier Salverda
Dr. Frans W. Saris
Monika Sauwer
Jaap Schipper
Karel Schoeman
Dr. F. Scholten
Dr. Ronald E. Severing
Doeke Sijens
Dr. Remco Sleiderink
Erik Spinoy
Dr. W.P.M.S. Spooren
Rosita Steenbeek
Dr. Robert Stein
Herman Stevens
Ludo Teeuwen
Mw. dr. S.B.I. Veltkamp-Visser
Dr. H.P.M. van de Venne
Thijs VerLoren van Themaat
Dr. H.S. Versnel
Dr. Huub Wijfjes
Dr. T.F. Wijsenbeek-Olthuis
Dr. Hanno Wijsman
Dr. P.W. van Wissing
Mr. dr. J.P.M.H. Wolters
Dr. W.R. Wybrands Marcussen

Datum jaarvergadering 2005

De volgende jaarvergadering zal worden gehouden op zaterdag 21 mei 2005 in het Academiegebouw van de Universiteit van Leiden, Rapenburg 73. Aanvang 10.30 uur.

Jaarboeken van de Maatschappij op internet

Eerder dit jaar is door de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl) een begin gemaakt met het digitaliseren van alle jaarboeken van de Maatschappij, vanaf 1766 tot heden. Inmiddels is er al een aantal jaarboeken te raadplegen op het adres: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa002jaar00/

Het is de bedoeling dat het project in 2005 wordt voltooid.

Onbreekbare burgerharten

Tweehonderd jaar geleden, in november 1804, overleden kort na elkaar de schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken. Op de begraafplaats Ter Navolging werden zij ter aarde besteld, maar vergeten werden zij niet. Een stoet van vrienden, schrijfsters, uitgevers, vrijdenkers, volksopvoeders, feministen, verzamelaars, geleerden en leden van straatnamencmissies hield de liefde warm en de herinnering levend. De liefde voor Wolff en Deken kreeg gestalte in onderzoek en verbeelding, in gedenkstenen, tentoonstellingen, beelden en prenten, in een museum

en in de talloze heruitgaven van *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. En nog afgelopen jaar verscheen de roman *Ter Navolging* van Kees 't Hart, waarin een hoofdrol is weggelegd voor Wolff en Deken.

Onbreekbare burgerharten legt de geschiedenis van de herinnering aan Wolff en Deken vast. Maar het boek biedt ook een sprankelende doorstart van de bestudering van leven en werk van de beide dames. Over de canonisering van Wolff en Deken en over de vele losse eindjes in het Wolff-en-Dekenonderzoek, over onbelichte en onderbelichte kanten van hun schrijverschap, over politiek en vriendschap gaat *Onbreekbare burgerharten*. Een boek dat vele kanten uitwaaiert: van Wolff en Deken in het Damesleesmuseum, in ballingschap en in het Nederlands paspoort, via vasthoudende geleerden, enthousiaste feministen en een (gewezen) sodomiet, naar de toverwoorden 'to bliktri' en de herschrijving van een gedicht.

Peter Altena en Myriam Everard (red.), *Onbreekbare burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken*. [Nijmegen 2004]. 224 pagina's. ISBN 90 77503 17 X. € 17,50.

Determinatie en vrije wil

De vraag in hoeverre de individuele mens grip kan krijgen op het eigen leven is een vraag van alle tijden. Ook zeventiende-eeuwse toneelauteurs hebben zich over deze problematiek gebogen. In het werk van deze toneeldichters loopt de mens al snel tegen de grenzen van zijn mogelijkheden aan. Vooral omdat hogere, abstracte instanties als het *Toeval* of *Fortuna*, het *Noodlot* of het *Fatum*, en de *Voorzienigheid Gods* of de *Providentia Dei* te pas en te onpas hun invloed over hem doen gelden.

Een van de centrale themata van de zeventiende-eeuwse dramatische letterkunde vormt de verhouding tussen individueel handelen aan de ene kant, en de onaantastbare macht van de drie instanties aan de andere kant.

In *Determinatie en vrije wil in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw* gaat prof. dr. J.W.H. Konst, hoogleraar aan het Institut für Deutsche und Niederländische Philologie aan de Freie Universität Berlijn, in op de wijze waarop toneeldichters het spanningsveld tussen enerzijds het doen en laten van hun protagonisten en anderzijds het *Toeval*, het *Noodlot* en de *Voorzienigheid Gods* thematiseren.

J.W.H. Konst, *Determinatie en vrije wil in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw*. 2004. Mededeling van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 67:5. 28 p., ISBN 90-6984-427-3. €9,00.
Verkrijgbaar bij de boekhandel en rechtstreeks bij Edita KNAW. Deze uitgave is gratis te downloaden van: www.knaw.nl/edita

Romantiek in Nederland

Marita Mathijssen maakt al jarenlang de Nederlandse cultuur en literatuur van de negentiende eeuw voor ons toegankelijk. Keer op keer demonstreert ze dat er heel

wat meer te beleven valt dan Multatuli of de Tachtigers alleen. Mathijssen rekent zorgvuldig af met het cliché van een jansaliegeest, dat zich in het collectieve geheugen heeft vastgezet. Bij haar vinden we geen spreekwoordelijk geworden dominees en andere wereldvreemden meer. De negentiende-eeuwse burgerschrijver is, doordat hij de openbare mening kan beïnvloeden, een sleutelfiguur bij het verbeteringsstreven van zijn tijd, meer nog dan andere kunstenaars. En zo neemt hij bijvoorbeeld zitting in comités voor waterleidingen en tegen de kinderarbeid.

Tegelijk legt Mathijssen het deuntje het zwijgen op van een romantiek waarin alleen maar artistiek werd gehunkerd naar het graf en louter geweend werd om onvervulbare liefde, die eigenlijk pas het allermooist was als de beminde was gestorven aan de tering. Mathijssen plaatst er een mythe tegenover, die van de werkelijkheid, waarbij ze laat zien hoe maatschappijbetrokken de letterkundigen van de negentiende eeuw waren.

In een aanstekelijke stijl brengt Mathijssen leven en werk van François HaverSchmidt (Piet Paaltjens), Jan Kneppelhout (Klikspaan), Hendrik Tollens en Gerrit van de Linde (De Schoolmeester) voor het voetlicht. Ze onthult dat Mulisch' *Twee vrouwen* al in de negentiende eeuw werd geschreven, door een vrouw. Uiteenlopende romans, gedichten, essays, brochures en vertalingen duidt Mathijssen binnen een permanent debat, waarbij de spelling de maatschappij al in kampen kon verdelen. Ook besteedt ze aandacht aan toenmalige leesclubs, aan vertalingen en aan literaire subsidies, en wel op een zodanig verhelderende wijze dat de parallellen en verschillen met de huidige tijd zichtbaar worden.

Marita Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*.
Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2004. 336 p., ISBN 90-77503-07-2. €24,90

Van der Hoogt-prijs voor Micha Hamel Henriette Roland Holst-prijs voor Bas Heijne

De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft twee prijzen toegekend:

1) de Lucy B. en C.W van der Hoogt-prijs 2005 aan Micha Hamel op grond van zijn gedichtenbundel *Alle enen opgeteld* (Augustus, Amsterdam 2004).

De jury bestond uit: Hugo Brems, Kester Freriks en Rudi van der Paardt (voorzitter).

De prijs is een aanmoedigingsprijs. Hij wordt eenmaal per jaar uitgereikt, afwisselend voor proza en

poëzie. Hij bestaat uit een penning en 6.000 euro.

Uit het juryrapport: 'Waar de meeste beginnende dichters in hun eersteling nog vaak zoeken naar een eigen stemgeluid, lijkt Hamel dat meteen gevonden te hebben. Hij schrijft relatief lange gedichten, in het algemeen zonder rijm, maar sterk ritmisch, die onder meer door veelvuldige toepassing van de ellips een assertieve, soms ook bewust agressieve indruk maken. Als tegenwicht gebruikt hij fantasievolle vergelijkingen en dartele metaforen, die mikken op de lach van de lezer, die mogelijk in eerste instantie van de agressie geschrokken kan zijn. Zoals bij veel (post)moderne poëzie het geval is, vindt men ook in deze bundel citaten uit *high and low culture* dooreen die in alle gevallen, door de incongruente nieuwe context, een hilarisch effect sorteren.'

Eerdere prijwinnaars zijn onder meer: Geert Buelens, René Puthaar, Erik Menkveld, Kees Ouwens, F. Harmsen van Beek, Ida G.M. Gerhardt, M. Vasalis, H. Marsman en J. Slauerhoff.

2) de Henriette Roland Holst-prijs 2005 aan Bas Heijne voor zijn essaybundel *Hollandse toestanden* (Prometheus, Amsterdam 2005), terwijl ook zijn over kunst handelende essaybundel *De werkelijkheid* (2004) en zijn interviews in *Tafelgesprekken* (2004) nadrukkelijk bij de prijs worden betrokken.

De jury bestond uit: Theo Bijvoet, Daan Cartens en Barry Wiebenga.

De prijs wordt eenmaal in de drie jaar uitgereikt voor een werk dat 'zowel uitmunt door sociale bewogenheid als door literair niveau' en bestaat uit een oorkonde en 2.500 euro.

Uit het juryrapport: 'Bas Heijne legt op een indrukwekkende manier de vinger aan de pols van een door velen als ziek of verziekt beschouwde samenleving. Zijn diagnose is helder en klaar, zijn taal schuwt effectbejag en is doeltreffend. Dat Heijne het woord moraal ontdoet van eventuele benepen connotaties, maar wel degelijk tot inzet maakt van wat hij beweren wil, vindt de jury zeer overtuigend. Kunst in het algemeen en voor hem literatuur in het bijzonder moet voor Bas Heijne onze ervaringen met de wereld vormgeven.'

Eerdere prijswinnaars zijn onder meer: Evelien Gans, Geert Mak, H.H. ter Balkt, Hugo Claus en Louis Paul Boon.

De complete juryrapporten zijn beschikbaar op
<http://maatschappijder nederlandse letterkunde.nl/prijs.html>

De prijzen worden uitgereikt tijdens de jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op zaterdag 21 mei 2005 om 15.30 uur in het Academiegebouw, Rapenburg 73 te Leiden.

Voor nadere inlichtingen: Leo van Maris, secretaris Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, p/a Universiteitsbibliotheek, Postbus 9501, 2300 RA Leiden.

Tel. 071-5144962, tijdens kantooruren soms 071-5272327

E-mail: maatschappij@xs4all.nl

Veertiende Bert van Selm-lezing **De schrijver achter het boek**

Op **dinsdag** 6 september 2005 vindt de veertiende Bert van Selm-lezing plaats met de voordracht die Laurens van Krevelen zal houden onder de titel *De schrijver achter het boek. Over het aandeel van auteurs in de ontwikkeling van het verschijnsel boek.*

Na een korte uiteenzetting over het begrip auteurschap, zal de spreker aandacht schenken aan een aantal tot nu toe onderbelicht gebleven aspecten van de auteursfunctie. Centraal daarbij staan enkele belangrijke historische vernieuwingen van het fenomeen boek die aan auteurs te danken zijn. Daarnaast wordt ingegaan op opvallende schrijversinterventies uit de afgelopen halve eeuw, die de Nederlandse wereld van boeken en informatieverspreiding onmiskenbaar hebben beïnvloed.

Mr. Laurens van Krevelen studeerde Romaanse talen, Nederlands recht en bedrijfseconomie aan de Universiteit van Amsterdam. Vanaf 1968 was hij werkzaam in de uitgeverij: achtereenvolgens als directie-assistent/adjunct-directeur bij *Excerpta Medica* en als hoofdredacteur en uitgever/directeur van Uitgeverij J.M. Meulenhoff. Van 1978 tot eind 2000 had hij zitting in de concerndirectie van Meulenhoff & Co. Hij was van 1994-2001 voorzitter van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (KVB) en is thans voorzitter van de dr P.A. Tiele-Stichting, het samenwerkingsverband van de boekwetenschap in Nederland. In 2002 verscheen van zijn hand *De stijl van de uitgever*, beschouwingen over ontwikkelingen in het boekenvak, speciaal de uitgever?, in de periode 1945-2000, met name in Nederland.

Studenten, docenten, alumni van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur, vakgenoten en alle andere belangstellenden worden van harte uitgenodigd deze lezing bij te wonen.

De lezing vindt plaats in zaal 011 van het Lipsius-gebouw, het vroegere Centraal Faciliteitsgebouw (gebouw 1175), van het Witte Singel/Doelencomplex te Leiden en begint om 16.15 uur. Aansluitend wordt in het restaurant een drankje geschonken. Toegangskarten voor de lezing kunnen *vanaf heden tot eind augustus* worden aangevraagd bij de Universiteit Leiden, Opleiding Nederlandse taal en cultuur, Commissie Bert van Selm-lezing, P.N. van Eyckhof 1, Postbus 9515, 2300 RA Leiden of via

b.p.m.dongelmans@let.leidenuniv.nl

Men kan ook gelijktijdig met de bestelling van de uitgave van de lezing op de bankoverschrijving een toegangkaart aanvragen. De toegangskarten worden kort na medio augustus toegestuurd. Voor nadere informatie: secretariaat van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur, tel. 071-5272604.

De veertiende Bert van Selm-lezing zal worden uitgegeven door de Stichting Neerlandistiek Leiden in samenwerking met De Ammoniet en zal verschijnen op 6 september 2005. U kunt in het bezit komen van een of meer exemplaren door €11,00 (of een veelvoud daarvan) over te maken op postbankrekening 3881447 van de Stichting Neerlandistiek Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden; o.v.v. 'Veertiende Bert van Selm-lezing'. Voor abonnees en leden van de alumnivereniging Siegenbeek bedraagt de prijs €10,25. De bestelling is op 6 september na afloop van de lezing af te halen of zal na die datum worden toegezonden.

U kunt de Bert van Selm-lezing steunen door abonnee te worden. Indien u dat wilt, kunt u dit kenbaar maken door op uw overschrijvingskaart of uw aanvraag voor een toegangkaart het woord 'abonnee' te vermelden. U krijgt dan met ingang van dit jaar automatisch elk jaar een uitnodiging voor de lezing toegestuurd en u verzekert zich van een exemplaar van de gedrukte tekst, tegen voordeelprijs. Dit ligt op de dag van de lezing voor u klaar of het wordt u toegezonden (vergezeld van een rekening).